

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК [355.34:(477.8)] Г. Костельник

Дмитро Веденєєв,

д.і.н., професор,

(Київ) Україна, zastava67@i.ua

Олександр Лисенко,

д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України

(Київ) Україна, ukr2ww@ukr.net

«САМЫЙ ОБРАЗОВАННЫЙ СВЯЩЕННИК ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ...» РАДЯНСЬКІ СПЕЦСЛУЖБИ Й О. ГАВРИЇЛ КОСТЕЛЬНИК У 1939–1948 РОКАХ

У статті подано реконструкцію спеціальної операції органів НКВС і НКДБ, спрямовану на ліквідацію Греко-католицької церкви в Україні. Характеризується постать протопресвітера Г. Костельника, якого було обрано лідером «Ініціативної групи», що мала реалізувати цей план. Аналізуються методи радянських спецслужб, які використовувалися з метою шантажу, примусу духовенства ГКЦ до переходу до Російської православної церкви. Авторами розглядаються діяння Львівського церковного собору (березень 1946 р.), простежуються міжконфесійні та міжособистісні відносини у зв'язку з компанією ліквідації ГКЦ, а також наслідки знищення цього впливового релігійного об'єднання на території Західної України.

Ключові слова: *Греко-католицька церква, Г. Костельник, радянські спецслужби, Російська православна церква, Львівський церковний собор.*

70 років тому радянське керівництво реалізувало сценарій «самоліквідації» Греко-католицької церкви, яка на довгі десятиліття стала «катакомбною». Серед центральних дійових осіб, які готували Львівський церковний собор 8–10 березня 1946 р. (вище партійно-політичне керівництво СРСР та УРСР, місцеві органи влади, єпископат РПЦ, профільні територіальні органи наркоматів державної безпеки СРСР та УРСР), особлива роль належала Гавриїлу Теодоровичу (Федоровичу) Костель-

нику — відомому священику, богослову й громадському діячеві. Його життєві траєкторії вивчаються й жваво дискутуються дослідниками історії церкви й державно-церковних відносин радянського періоду, оскільки в них віддзеркалюються складні, неодномірні явища тогочасної доби, а також долі греко-католицького духовенства, втягнутого у вир нерівного протистояння з одіозною атеїстичною системою.

Автори історичних, публіцистичних та пропагандистських публікацій радянської доби, розглядаючи мотивацію і сам процес «ліквідації унії» з позиції офіційних ідеологічних установок, не обійшли увагою постать лідера «Ініціативної групи». При цьому, зі зрозумілих причин залишили осторонь складність та суперечливість його поглядів та вчинків, а також механізм та алгоритм «обробки» й використання Г. Котельника спецслужбою з метою втілення в життя плану знищення ГКЦ¹.

У сучасній вітчизняній історіографії вже склався окремих тематичний сегмент, пов'язаний з цією сторінкою церковної й суспільно-політичної історії. Опубліковані солідні документальні видання й монографічні збірки, в яких чимало місця відведено операціям радянських органів державної безпеки як головного інструмента ліквідації ГКЦ². Одним з векторів зацікавлення дослідників виступає релігійна та громадська діяльність Г. Костельника, з'ясування його мотивації та особистої ролі в подіях, до яких він виявився причетним, зокрема як очільник «Ініціативної групи». У масиві літератури з цієї теми виокремлюються ті, що присвячені «феномену» Костельника, й ті, що в узагальненому вигляді висвітлюють історію ГКЦ та РПЦ у ХХ ст., ліквідацію «унії». У деяких з них репрезентовано праці протопресвітера, що стали одним з ідейно-філософських чинників «злиття» ГКЦ з РПЦ. Чимало публікацій вітчизняних авторів останніх років присвячені науково-філософським по-

¹ Див. наприклад: *Біскуп А. В.* Проповідники ворожнечі. — Львів: Каменяр, 1986. — 71 с.; *Беляев В. П.* Я обвиняю! — М.: Политиздат, 1978. — 160 с.; *Даниленко С. Т.* Дорогою ганьби і зради. — К.: Наукова думка, 1970. — 340 с.; *Його ж:* Уніяты. — М.: Политиздат, 1972. — 222 с.; *Добрецова В.* Націоналізм і релігія на службі антикомунізму. — Львів: Вища школа, 1976. — 204 с.; *Замлинський В.* Чорні патріоти. — Львів: Каменяр, 1964. — 123 с.; *Сливка Ю.* Союз хреста і капіталу. — Львів: Каменяр, 1970. *Уткін О.* Антинародна сутність уніатства. — К.: Вища школа, 1983. — 80 с.; *Чередниченко В. П.* Анатомія зради. — К.: Політвидав України, 1978. — 334 с. та інші.

² Хресною дорогою. Функціонування і спроби ліквідації Української Греко-Католицької Церкви в умовах СРСР у 1939–1941 та 1944–1946 роках. Збірник документів і матеріалів. — Львів: Місіонер 2006. — 650 с.; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчик М. І., 2006. Т. 1. — 920 с.; Т. 2. — 804 с.; *Сердюк Н.* Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): документи і матеріали // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: науковий і документальний журнал. — К.: Сфера, 2003. № 1 (20). — С. 287–354.

глядам, богословський та публіцистичній діяльності Г. Костельника³. Предметом дослідження стають дискусійні аспекти світогляду й біографії священника, його ставлення до ідеології націоналізму, політичні контакти з Організацією українських націоналістів (ОУН)⁴.

Нарешті, окремим напрямом життєписів Г. Костельника в контексті історії державно-церковних відносин стає поглиблене вивчення його контактів з органами державної безпеки СРСР. Серед новаторських студій, що позиціонують розвиток цього дослідницького вектора, слід назвати передусім праці д.і.н. Л. Бабенко та к.і.н. Н. Сердюк, підготовлені на основі ретельного опрацювання джерельного спадку спецслужби⁵.

В історіографії процесу ліквідації ГКЦ особливе місце відводиться з'ясуванню ролі органів держбезпеки в цій акції, що видається цілком закономірним з огляду на тодішній статус спецслужби як основного інструмента відносин між державою та релігійними інституціями (аж до призначення кадрових контррозвідників на керівні посади у створених після 1943 р. державних органах, до компетенції яких входила релігійна сфера*), форсованого й екстремального характеру ліквідації Греко-

³ Див. наприклад: *Костельник Г. Ultra posse: Вибрані твори.* — Ужгород: Гражда, — 2008. — 400 с.; *Кашуба М., Мірчук І.* Гавриіл Костельник: філософські погляди. Дрогобич, 2002. — 140 с.; *Вежель Л.* Філософсько-естетична та журналістська діяльність Гавриїла Костельника у руслі духовних процесів України першої половини ХХ ст. — Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. — 335 с.; Гавриіл Костельник на тлі доби: пошук істини: збірник наукових праць. Вип. 8. ЛНУ ім. Івана Франка. — Львів; Ужгород: Гражда, 2007. — 526 с.

⁴ Див. наприклад: *Пагіря О.* Гавриіл Костельник та ОУН: проблема стосунків (1941–1948 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ: науковий і документальний журнал. — Київ: Сфера, 2009. № 2 (33). — С. 387–416; *Веденев Д. В.* Пули для благочинного // Український фронт в війнах спецслужб: Исторические очерки. — К.: «К.И.С.», 2008. — С. 373–379.

⁵ *Бабенко Л.* «Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...». Спецслужби у справі ліквідації Української греко-католицької церкви (1939–1941 рр.) // Історія релігії в Україні: науковий щорічник. — Львів: «Логос», 2006. — Кн. 1. — С. 154–161; *Її ж:* Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 — середина 1950-х рр.). — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. — С. 337–452; *Сердюк Н. С.* Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сердюк Наталія Станіславівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2006 — 190 с.; *Її ж:* Українська греко-католицька церква та радянські органи державної безпеки (1939–1941 рр.) // Українознавство. Календар-щорічник. К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. — С. 153–156.

* 14 вересня 1943 р. було створено Раду у справах РПЦ при РНК СРСР, а 19 травня 1944 р. — Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР. До повноважень РС РПЦ (голова — полковник, згодом генерал-майор держбезпеки Г. Карпов) належали: попередній розгляд питань, які ставилися патріархатом РПЦ і потребували вирішення

католицької церкви на фоні жорсткого протиборства радянських силових структур з українським самостійницьким рухом, який підтримувала значна частина греко-католицького кліру.

У зв'язку з цим актуальність постановки проблеми цієї статті полягає в тому, що просопографічний аналіз персоналії Г. Костельника дає змогу не тільки глибше осмислити його роль у доленосній події церковної історії, а й з'ясувати особливості механізму використання спецслужб як знаряддя політики радянської держави в релігійній сфері. Таке спеціальне вивчення вказаних аспектів державно-церковних відносин відкриває додаткові можливості для кращого розуміння інструментарію багаторічної політики радянського керівництва, реакції на неї та моделей поведінки духовенства і релігійної громадськості, технологій реалізації нормативно-правових актів у цій сфері, а також для осягнення природи репресивної політики сталінізму як такої.

Оскільки для підготовки статті залучалася інформація специфічного походження, слід зазначити, що документи спецслужб значною мірою базуються на повідомленнях оперативних «джерел» (агентів, інформаторів), як правило, тих, що вимушено працювали на «висвітлення» цієї неординарної фігури. Багато з них давно і близько знали Г. Костельника, здебільшого самі перебували у священницькому сані, володіли високим культурно-освітнім рівнем, займалися інтелектуальною працею, добре орієнтувались не тільки в релігійних, а й у політичних та соціально-економічних питаннях. Тому їхні повідомлення вважаються цінними історичними джерелами, хоча й потребують ретельного аналізу, відсепакування замовлення чи штучно сконструйованих з кон'юнктурною метою компонентів, а також співставлення зі свідченнями іншого походження.

Автори спиралися на маловідомі або не впроваджені до наукового обігу, донедавна засекречені, документи тих підрозділів контррозвідвальних органів НКДБ–МБД Української РСР та СРСР, обласних управлінь НКДБ–МБД, які займалися «боротьбою з церковною-сектантською контрреволюцією» (підрозділів 2-го (контррозвідвального) управління НКДБ УРСР, 2-х відділів УНКДБ, відділу — відділень «О» МДБ СРСР, МДБ–УМДБ УРСР). Найбільш інформативними з них є архівна справа «Матеріали на Костельника» (1940–1947); багатотомна оперативна розробка «Ходячі» (1939–1945) на єпископат і клір УГКЦ, одним з

урядом, розробка законодавчих актів і нагляд за своєчасним і правильним втіленням у життя рішень керівництва країни, що стосуються РПЦ тощо; до відома РСРК (полковник ДБ І. Полянський) — «для здійснення зв'язку між урядом СРСР та керівництвом релігійних об'єднань: вірмено-григоріанської, старообрядської, католицької, греко-католицької, лютеранської церков та мусульманського, іудейського, буддійського, сектантського віросповідань».

фігурантів якого був Г. Костельник; матеріали розслідування загибелі священника, а також інформаційно-довідкові документи спецслужби, що містять узагальнені дані про підготовку ліквідації ГКЦ. Цінність цих джерел підвищує той факт, що, згідно з наказом КДБ УРСР № 00150, у 1990 р. було знищено величезний масив документів колишнього 5-го Управління КДБ УРСР. Серед втрачених виявилися також такі матеріали, як літерні справи 2-го Управління МДБ УРСР «Греко-католицьке духовенство» і «Греко-католики» (1946–1947), 28 томів справи на «колишнє уніатське духовенство» (1950–1965), кілька багатотомних оперативних справ на духовенство Греко-католицької та Римо-католицької церков (1947–1973) та інші⁶.

Г. Костельник народився у с. Руський Керестур на території Воєводини (майбутня Сербія), де мешкало багато вихідців з України. Його батько був греко-католицьким священником, що, очевидно, визначило майбутнє Гавриїла. Тим більше, що Греко-католицька церква мала беззаперечний авторитет серед русинів-українців, одним з важливих чинників їхньої самоідентифікації в часи Австро-Угорської імперії, а пізніше — II Річсполитої.

На той час на рівні побутової свідомості мешканців Галичини та українських анклавів на території інших держав, навряд чи усвідомлювалися гострі перипетії, реальні причини та складний історичний контекст появи Брестської унії 1596 р. Та при цьому дослідники мають брати до уваги, що у регіоні, міські мешканці і «братства» якого в XVII ст. були активними адептами православ'я і де у XIX ст. сформувався помітний в ідейно-духовному і культурно-освітньому житті «москвофільський» рух, правлячі кола Австро-Угорщини адміністративними й карально-репресивними заходами під час I світової війни практично нівелювали можливість відновлення позицій православ'я у краї, водночас, маргіналізувавши толерантні щодо нього та києво-руської спадщини кола греко-католицького кліру і мирян.

Г. Костельник закінчив уніатську духовну семінарію у Загребі та богословський факультет Загребського університету. З 1907 р. до 1911 р. навчався на богословському факультеті Університету Яна Казимира у Львові, у Фрибурзькому католицькому університеті (Швейцарія), де у 1943 р. захистив докторську дисертацію на тему «Про основні принципи пізнання». Того ж року він назавжди осів у Львові, де прийняв духовний сан, викладав Закон Божий у школах, служив у Преображенському храмі. У 1920 р. він став професором, у 1923 р. — деканом богословського

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), ф. 13, спр. 511.

факультету Львівської духовної семінарії, при якій з його ініціативи було започатковане Українське наукове богословське товариство, а в 1928 р. — професором Греко-католицької богословської академії.

Захопившись вивченням проблеми співвідношення латинських та візантійських (грецьких) богослужбових практик, він опублікував статтю «Спір про епikleзу між Сходом і Заходом», в якій заявив себе противником латинізації унії Ватиканом та прихильником її «східної» обрядовості. Під тиском своїх опонентів церковний дисидент змушений був залишити посади головного редактора журналу «Нива», який редагував упродовж 10 років і в якому публікував «єретичні» щодо Ватикана матеріали, та професора академії.

Незважаючи на це, митрополит Андрей Шептицький призначив ученого душпастира проповідником у кафедральний собор Св. Юра. Тим часом Г. Костельник не полишав працювати над проблемами симбіозу православ'я і католицизму, в результаті дійшовши висновку про неканонічний, штучний характер «уній» другого тисячоліття. До 1939 р. такі погляди набули поширення і серед якоїсь частини галицького уніатського духовенства, що сформувала групу зі створення незалежної від Ватикана «Української народної церкви» на чолі з братом Предстоятеля ГКЦ — архімандритом Климентом Шептицьким.

Г. Костельник мав широке коло зацікавлень і публікував праці не тільки богословського змісту, а й з інших дисциплін: філософії, логіки, геометрії.

У нього існували улюблені теми для дискусій та повчань. Професор Ярослав Дашкевич, у якого Г. Костельник був викладачем гімназії, згадував, що «пан-отець» мав невірноважений характер, легко впадав у гнів: «Посмішка, радість чи доброта ніколи не відображалися на його суворому обличчі». Єдиною можливістю уникнути нудного моралізаторства було перевести розмову на близьких його серцю, «духів» і «стигматиків»*, перш за все — Настю Волошину**, про, яку вчитель міг розповідати годинами, забуваючи про нормативний матеріал.

* Г. Костельник усіяко сприяв формуванню своєрідного культу довкола «стигматички» Анастасії (Насті) Волошин — психічно екзальтованої сільської дівчини, яка перебувала в монастирі ордена Василиянок у Львові. Страждала фурункульозом, що супроводжувалося появою болючих, кривавих язв, які видавали за «рани», «схожі» на ті, що вкривали тіло Ісуса Христа. Отець Гавриїл вважав її «пророчицею», хоча його захоплення Настею викликало критично-іронічне ставлення багатьох оточуючих. Громадський діяч, колишній депутат сейму Польщі В. Целевич вважав захоплення «стигматиками» з боку частини греко-католицького кліру «болісним явищем релігійного фанатизму», а Костельник, з його слів, непогано заробив на брошурах про «стигматиків» та «духів» (ГДА СБУ, ф. 65, спр. 9113, т. 11, арк. 86, 142, 311).

На думку Я. Дашкевича, виступаючи ініціатором створення «Ініціативної групи», Г. Костельник навряд чи пішов на це під тиском НКДБ, оскільки був людиною відважною, а «ідея мучеництва за віру не була йому чужою». До православ'я, на переконання вченого, той переходив цілком свідомо, «не вважаючи це зрадою, а повернення у лоно Східної Церкви». З юних літ він вбирав у себе «наївне простонародне москвофільство, незважаючи на щирий український патріотизм», а пізніше виступав послідовним прибічником традиціоналізму в міжконфесійних конфліктах. «Г. Костельник, — вважав його колишній учень, — був глибоко віруючою людиною, однак віру цю — можливо, і відповідно з філософським неотомізмом, який він визнавав своїм світоглядом — моделював згідно з своїм містичним переконанням про персонально велике і високе посланництво... Він був людиною, зачарованою Сходом, реальним відродженням Святої Русі в Україні». У о. Гавриїла «віра в місію, яку йому потрібно здійснити, об'єднуючи Церкву зі Сходом, не була засобом шантажу, однак тією нав'язливою і маніакальною (враховуючи амбіційність і психопатологічність цієї особи) ідеєю, яку йому дали можливість реалізувати»... При цьому існував і гуманістичний мотив порятунку греко-католицького духовенства проти переслідувань влади. Однак «у національному відношенні, поза сумнівом, він був добровільним колаборантом окупантів»⁸.

З приходом в Західну Україну радянської влади і перенесенням туди політики державного атеїзму для Греко-католицької церкви настали важкі часи. Архієреї, рядовий клір, чернецтво і найактивніші віряни стали об'єктом пильної уваги спецслужби. Органи НКВС ретельно збирали відомості про пресвітера, його вплив на релігійну та суспільну ситуацію в краї, що частково увійшли до архівної справи «Матеріали на Костельника (1940–1947 рр.)». 31 грудня 1939 р. начальник контррозвідувального відділу управління держбезпеки (УДБ) Управління НКВС (УНКВС) по Львівській області П. Дроздецький затвердив відкриття агентурної справи № 7 «Ходячі» на групу з митрополита Андрея Шептицького та ще 13 осіб

** Волошин Анастасія (сестра Міріам, 1911–1994 рр.) — дівчина, у якої у 24 роки стали з'являтися на тілі ознаки, потрактовані деякими священиками як «стигми». У травні 1936 р. була пострижена в черниці одного з василіанських монастирів. У повоєнні часи порушувала обітницю в особистому житті. У 1949–1956 рр. перебувала на спецпоселенні в Читинській області. Г. Костельник присвятив А. Волошин три книги і численні статті. У 2009 р. І. Федорич зняв про неї документальний фільм «Настя Волошин: жертва напоказ».

⁸ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. — С. 621–629.

духовного звання, яким інкримінували «антирадянську діяльність з використанням релігії». Проходив по справі і Г. Костельник.

Почалося цілеспрямоване накопичення агентурних матеріалів. В. Целевич, перебуваючи під вартою, у березні 1940 р. підготував доповідь «Про діяльність церковників на Західній Україні»⁹. У рубриці «Деякі впливові священники» Г. Костельник характеризувався ним як «людина дуже здібна, гарний оратор і публіцист..., великий ворог західного напрямку греко-католицької церкви... Вороже налаштований стосовно папи і взагалі католицизму, але про це він розповідає тільки в приватних розмовах. Думаю, що Костельник очолив би роботу, спрямовану на незалежність греко-католицької церкви від Ватикана».

У рубриці «Протипапські настрої» В. Целевич також наголосив, що пресвітер є «серед уніатських священників рішучим ворогом Ватикана й унії», веде активну публіцистичну роботу проти політики Ватикана і латинізації греко-католицької церкви під гаслом «Геть від Ватикану» і здатний очолити рух з розколу єдності ГКЦ. Як бачимо, автор записки недвозначно дав зрозуміти чекістам, що, сама церква посідає особливе місце в житті населення Західної України. За традицією греко-католицька церква є національною церквою галицьких українців у тому розумінні, що тільки українці належать до цієї церкви і що зміна віросповідання рівнозначна зміні національності. В. Целевич зазначав, що Андрей Шептицький вів складну політичну гру, бажаючи, з одного боку, підпорядкувати Православну Церкву Ватикану, а з іншого, — намагаючись «стати патріархом Церкви на Сході».

Важливі для спецслужби відомості про переконання Г. Костельника повідомив агент «Щілина» (професор Львівського університету), який довірчо спілкувався з Гавриїлом Теодоровичем. На явках у березні 1940 р. «джерело» повідомило: Костельник — «найосвіченіший і прогресивний» представник духовенства Львова, був «ярим прихильником ідеї культурного і політичного об'єднання колишньої Західної України з Росією. Це — «найбільша особистість серед священників собору святого Юра..., вчений-теолог, який захищав з давніх часів теорію розриву з Римом з метою зближення зі східною Церквою. Це — експансивний, дуже енергійний і найосвіченіший священник Західної України, здатний до різких переходів та змін».

На питання «Щілини» як він ставиться до приходу Червоної армії, о. Костельник відповів: «Як священник не можу бути вдоволений — церкву роблять приватною особою, але як член суспільства я маю усвідомлювати, що це величезна історична подія... Для мене комунізм — це

⁹ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 11, арк. 142–230.

також релігія». При цьому пресвітер вивчав історію більшовицької партії, праці Леніна і Сталіна, «аби здати собі звіт у новій дійсності». Інформатор підсумовував, що Костельник — єдиний, хто серйозно розмірковував над сучасним становищем духовенства, аби знайти з нього вихід»¹⁰.

Одночасно з планами використання Г. Костельника спецслужба передбачала мобілізувати на створення внутрішньої опозиційної течії серед кліру тих священників, які ще до 1914 р. перебували на так званих «москвофільських» позиціях, а також були негативно налаштовані проти Ватикана й архієреїв ГКЦ — апологетів її латинізації. Деяких з них ще у 1939–1940 рр. вдалося залучити до негласної співпраці з органами НКВС. У цьому середовищі чекісти особливо цінували агента-священника «Беспалова», який вважав митрополита Шептицького «зрадником українського народу» (видавав москвофілів на розправу Австро-Угорщині й Польщі) і який вів активну боротьбу за відрив від Ватикану і перехід у православ'я. Конфідент «Полікарп» у 1914–1917 роках був бранцем австрійського концтабору «Талергоф» і виступав за возз'єднання з РПЦ. Негативно ставилися до Апостольської Столиці агенти «Харлампій», «Зірка», «Павлов» та інші. Їм НКВС доручив формування групи священників, здатної відкрито висунути першоієрарха ГКЦ та за возз'єднання з Російською православною церквою. У руслі виконання цього плану вони написали листа священникам-уніатам Львівської області¹¹. Однак видається, що варіант створення групи ініціаторів возз'єднання з православ'ям з сільських парохів похилого віку, які не мали ваги в консервативному середовищі священнослужителів ГКЦ навряд чи мав перспективи. Деякі інші можливості відкривало «підключення в гру» такої різнобічної та авторитетної постаті як Г. Костельник.

17 лютого 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав указівку № 2/3866 про активізацію агентурно-оперативної роботи «по церковній контрреволюції». У зв'язку з цим начальник контррозвідвального відділу ГУДБ* НКВС П. Федотов віддав відповідні розпорядження українським чекістам. Зокрема, по лінії розробки ГКЦ планувалося набути агентуру в близькому оточенні А. Шептицького (серед осіб, яких передбачалося вербувати, Г. Костельник був третім у списку), вжити заходів з посилення суперечностей між митрополитом та іншими архієреями, створити агентурні позиції в греко-католицьких монастирях та релігійних громадах.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, т. 1, арк. 2–4; ф. 65, спр. 9113, т. 12, арк. 18.

¹¹ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 3, спр. 1, арк. 24–26.

* Головне управління державної безпеки.

23 травня 1940 р. для кращого вивчення особи Г. Костельника під приводом вилучення метричних книг у храмах та їх передачі РАГСам була організована зустріч з ним співробітника 2-го відділу УДБ УНКВС К. Бріккером. Чекіст у звіті високо оцінив ерудицію душпастиря, знання іноземних мов і авторитет у середовищі духовенства. Та коли оперативний працівник запитав у пресвітера про існування у Львівській єпархії «течії серед духовенства про відхід від унії і створення Української церкви, отець Гавриїл поцікавився місцем його роботи». Дізнавшись, що той з органів НКВС, заявив про свою незгоду з церковною політикою Папи Римського і «перший підняв питання про відхід від унії та створення суверенної Української церкви». Цю лінію, на думку пресвітера, підтримувала більшість священників, однак найсильніший спротив їй чинив очільник Станіславської єпархії єпископ Г. Хомишин, один з найактивніших провідників лінії на латинізацію ГКЦ. Андрій Шептицький швидше був не проти цього й не чинив перешкоду розвитку цієї течії серед кліру, однак виявляв обережність, остереігаючись гніву Ватикана.

Далі Г. Костельник наголосив, що сприймає звільнення Західної України від поляків як «велику історичну подію», однак вказав, що священнослужителі невдоволені становищем церкви в СРСР. Він піддав критиці видання атеїстичної літератури в СРСР, зазначивши, що «Маркс як одна людина — це ще не наука». На завершення заявив: «Якщо ви хочете зробити з мене свого агента, то з цього нічого не вийде, краще я помру, але не буду з вами працювати». Оперпрацівник за результатами бесіди запропонував зібрати додаткові матеріали і завербувати Костельника «для розкладання церковників». Дроздецький розпорядився зібрати повніший «компрометуючий матеріал», після чого вирішити питання про можливе вербування. 7 червня 1940 р. київські чекісти надіслали до Львова відповідні документи «на попа Костельника»¹².

Тим часом агентурна розробка о. Костельника продовжувалася. Підведеному до нього перспективному агенту «Літератору» богослов довірчо сказав, вбачаючи в молодій людині односторонця, що більшовики не змогли перемогти релігію, то ж ви ведіть пояснювальну роботу, але не «захоплюйтеся діями», інакше будете розгромлені. «Таке насильство більшовиків довго продовжуватися не буде, «Схід дасть віру, а Захід культуру, — на цій основі розквітне цивілізація майбутнього». У вересні–жовтні 1940 р. висловлювання «об'єкта» стали ще відвертішими й радикальнішими. Він заявив «Літератору», що більшовики вчинили наругу над релігією. Фінська війна показала, що «їхня хвалена армія нікуди не годиться й німець їм ще покаже». В Академії наук, у Москві, обурювався

¹² ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, т. 1, арк. 5–13, 129.

о. Гавриїл, сидять «одні жиди і москалі». Він закликав чекати кращих часів: мовляв невдовзі вибухне зіткнення з Німеччиною, а в СРСР усе стоїть на насильстві й обмані».

«Літератор» так характеризував пресвітера: «Людина освічена, відомий теоретик серед попів». Усі попи його поважають, крім Сліпого. Творець «нової» філософської системи (витончений ідеалізм з крайнім матеріалістичним відгалуженням, чого він не помічає). Здається, і сам вірить у власну «філософію». Загально визнаний спеціаліст з «чудес». Користується величезною популярністю серед націоналістичної інтелігенції. Кожної неділі виголошує проповіді на філософські теми. У проповідях Бог фігурує на других ролях. На перший план виступає «природа»¹³.

У листопаді 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов затвердив черговий «Оперативний план по агентурній справі «Ходячі». Суттєве значення надавалося інспіруванню відокремлення від Андрея Шептицького «осіб, які стояли на позиції відламу від римського папи й відходу від Ватикану», використання «Костельника як ідеолога проти-папського руху». До 1941 р. в радянській спецслужбі викристалізувалися концептуальні підходи до поетапного «вирішення уніатського питання» в СРСР, про які Л. Берія доповів Й. Сталіну 11 січня 1941 р.

Затверджений тоді ж очільником НКВС СРСР «План агентурно-оперативних заходів по греко-католицькій уніатській церкві в західних областях УРСР» покладав на органи держбезпеки внесення розколу між «прихильниками західного та східного обрядів», дискредитацію ієрархів ГКЦ «шляхом оприлюднення фактів їхнього побутового розкладу». Для розуміння наступної політики щодо греко-католицької конференції й тактики оперативної роботи радянської спецслужби на цьому напрямі ключовою виступала наступна настанова:

- організація у середовищі віруючих-уніатів керованої течії «за відрив від Ватикану» і створення «незалежної української церкви»;
- досягнення ізоляції предстоятеля ГКЦ митрополита А. Шептицького та єпископату від основної маси віруючих як передумови возз'єднання уніатів з РПЦ;
- створення позицій впливу і контролю за середовищем греко-католицької конфесії шляхом усунення попередніх керівників і заміни їх «надійними агентами» НКВС.

¹³ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 12, арк. 210–218, 218, 223; Т. 15, арк. 35, 52, 127. «Літератор», за «легендою» — син репресованого, студент-філософ із Київського держуніверситету, прибув до Львова для збирання матеріалу до дипломної роботи. Добився знайомства з А. Шептицьким, котрий особисто зайнявся катехизацією та релігійним вихованням молодика.

Автори документа націлювали чекістів на грубі, цинічні методи досягнення мети. Так, агент «Пісня» (яка не обтяжувала себе моральними забобонами) повинна була інсценізувати спробу її «згвалтування» Й. Сліпим, засудження якого «розчистило» б дорогу на місце очільники ГКЦ агенту НКВС «Філософу». Особливі надії покладалися на оперативне використання Г. Костельника як організатора руху за відокремлення греко-католицької церкви від Ватикана. Вербування Г. Костельника доручили особисто начальнику Львівського УНКВС В. Серієнку і начальнику контррозвідального відділу Баранову. Патріарший екзарх України, митрополит Волинський і Луцький Микола (Ярушевич, фігурував у справі як «Православний») мав підтримати Г. Костельника, а також ініціативу «знизу» кількох греко-католицьких приходів Львова і Тернопільщини за возз'єднання з РПЦ¹⁴.

Незважаючи на «нездорові» політичні настрої «об'єкта», 29 січня 1941 р. начальник Львівського УНКВС ст. майор дербезпеки В. Сергієнко (майбутній очільник НКВС УРСР) затвердив «План проведення вербування священника Костельника Гаврила». «Прелюдією» операції мав стати арешт Богдана (сина протоієрея) співробітниками в міліцейській формі, обшук та вилучення родинних цінностей. На випадок, коли б Г. Костельник побажав поклопотатися про сина, передбачалося запросити його в Управління НКВС, де запропонувати співпрацю під гарантії свободи Богдана. 22 лютого 1941 р. В. Сергієнко вже доповідав у Київ, що Б. Костельник «підпрацьований і заарештований» як учасник нелегальної антирадянської молодіжної організації, розвідник та інструктор з військової справи. Під час обшуку у нього виявили статuti Червоної армії, книгу Б. Мусоліні «Доктрина фашизму», націоналістичну літературу. Тим часом, співробітники НКВС намагалися «неформально» отримати від Г. Костельника консультативну допомогу, одночасно втягуючи його в негласну співпрацю. 3 лютого 1941 р., принісши для передачі сину речі, він погодився поділитися своїми міркуваннями з історії та тогочасного становища Греко-католицької церкви, одночасно всіляко ухиляючись від «організаційної» роботи з її розлому. Та, відмовляючись від співпраці зі спецслужбою, протоієрей провалив дві спроби його вербування. Якщо син винен, твердив він, треба судити його на законних підставах, але жодних зобов'язань брати на себе священник не погоджувався. Зрештою, Богдана розстріляли без суду 25 червня 1941 р. під час «очищення» в'язниць.

Під час бесіди в УНКВС 3 лютого 1941 р. Г. Костельник нагадав, що він довгі роки вів боротьбу за розрив з Ватиканом і створення Української

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 12, арк. 8, 212.

автокефальної церкви. На питання, чи не міг би він особисто очолити автокефальний процес, Г. Костельник, ухиляючись від прямої відповіді, заявив, що вплив унії на українців-галичан залишається великим, вона у їх свідомості уособлює не тільки релігійні, а й національні почуття. Крім того, у нього — напружені стосунки з А. Шептицьким, Й. Сліпим та їх оточенням. Протоіерею запропонували підготувати план «заходів зі створення автокефальної православної церкви». Співробітники, які безпосередньо «працювали» з Г. Котельником, вказували на те, що він боявся зустрічей з ними, публікації підготовлених ним записок, а також наголошував: допоки живий А. Шептицький, безперспективно займатися ліквідацією унії¹⁵.

На пропозицію чекістів 10 лютого 1941 р. богослов написав українською мовою від руки «таємний реферат» на тему: «Чи можливе перетворення Уніатської церкви в Західній Україні в автокефальну православну церкву?» У ньому, зокрема наголошувалося на сумнівності трансформації церкви за панування лінії, спрямованої на її витіснення з суспільного життя й політики атеїзму. Якби в цій ситуації «будь-який український священник вирішив би відкрито виступити з закликком перетворити західноукраїнську уніатську церкву в автокефальну, то залишився б буквально самотнім..., його вважали б божевільним чи покидьком, який заради власного інтересу взявся руйнувати церкву». Власне, сама ця ідея видавалася йому «передчасною і нереальною», адже галичани багато пережили за свою історію і не виявляли схильності до нововведень¹⁶.

Під час німецької окупації Г. Костельник перебував у Львові, разом з представниками місцевої інтелігенції та греко-католицького кліру підписав заяви про лояльність до «нового порядку». 6 липня 1941 р. він разом з ієрархами ГКЦ підтримав звернення на підтримку акту проголошення незалежної Української держави діячами ОУН (Бандери). Згодом увійшов до складу Ради сеньйорів і до листопада 1941 р. був членом президії Української національної ради. Брав участь у формуванні 14-ї дивізії військ СС «Галичина» у 1943 р., як розповів Г. Костельник агенту «Вишняку», у 1942 р. він як довірена особа митрополита А. Шептицького «зادля збереження українського народу» «мирив» дві ворогуючі фракції ОУН — бандерівців та мельниківців, конфлікт між якими супроводжувався взаємним винищенням¹⁷.

¹⁵ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, т. 1, арк. 50–55.

¹⁶ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 15, арк. 135.

¹⁷ Там само, т. 20, арк. 30 зв.

Таким чином, у повоєнний період наявність у органів держбезпеки свідчень, що трактувалися як співпраця з окупантами і могли мати процесуальними наслідками, суттєво підвищувала залежність Г. Костельника від властей та обмежувала свободу його «маневру» в церковно-державних відносинах та курсі на ліквідацію ГКЦ.

25 жовтня 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С. Савченко затвердив новий «План агентурно-оперативних заходів у справі “Ходячі”». 1 листопада 1944 р. митрополит А. Шептицький помер, і ГКЦ очолив митрополит Й. Сліпий. Відновлення оперативних заходів, по католиках східного обряду привело до реанімації розробки Г. Костельника, який відіграв помітну роль у делегації греко-католиків, яка 19 грудня 1944 р. відбула до Москви з напівофіційною поїздкою.

Загальну координацію оперативних заходів з ліквідації Греко-католицької церкви здійснював начальник опергрупи НКДБ УРСР у Західній Україні підполковник С. Карін-Даниленко, провідний організатор витончених комбінацій ОГПУ проти релігійних об'єднань у 20-ті — на поч. 30-х років. Костельник часто розмовляв з чекістом, який працював під прикриттям і знав його як «Даниленка» — керівного «співробітника» апарату уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР, «інтелігентну, розумно мислячу людину». По-іншому сказав про С. Каріна митрополит Й. Сліпий: «він — усе і нічого»¹⁸.

Про тодішні настрої Г. Костельника можна дізнатися з донесення конфідента «Вишнякова» (професора-юриста), який супроводжував членів делегації греко-католиків, що на шляху до Москви побували на екскурсії в Києві. Богослов дорікав більшовикам за переслідування церкви, вилучення храмових цінностей, покладаючи основну провину за це на євреїв, які «за це зазнали заслуженої кари. Це прояв вищої справедливості». Від проникливого погляду протоієрея не приховалося те, що в СРСР — «загальна бідність», відсутня приватна ініціатива, а «радянська економіка докорінно хибна». «Скрізь москалі й жиди», — скаржився Г. Костельник, якого «Вишняков» характеризував як «найбільш антирадянськи налаштованого» члена делегації. У Москві ж пресвітер сподівався «порушити питання» про відкриття великих парафій ГКЦ у Києві,

¹⁸ Про С. Каріна див: *Веденеев Д. В.* Организатор агентурно-оперативной работы органов госбезопасности в религиозной сфере Украины 1920 — начала 1930-х гг. // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої Міжнародної наукової конференції (27–29 травня 2015 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. — К., 2015. — С. 198–201.

Харкові та інших великих містах України (за словами джерела, клопотання про це містилося і в листі Й. Сліпого до Й. Сталіна)¹⁹.

У нелегальному спостереженні за майбутнім очільником «Ініціативної групи» був задіяний і багаторічний агент радянської спецслужби «82» — Василь Хом'як*.

Як свідчать джерела, А. Шептицький, Й. Сліпий, Г. Костельник, інші представники греко-католицької ієрархії та галицької інтелектуальної еліти вбачали в ньому авторитетного й «глибоко законспірованого» ветерана національно-визвольного руху, звертаючись до нього як до «пана полковника».

Користуючись безумовною довірою стовпів ГКЦ і Г. Костельника, В. Хом'як відіграв істотну роль в оперативному забезпеченні ліквідації цієї конфесії. Упродовж 27 жовтня — 4 листопада 1944 р. вони неодноразово зустрічалися. 5 листопада «82» надав начальнику 5-го відділу 2-го Управління НКДБ УРСР майору Хаєту донесення з характеристиками А. Шептицького і його оточення²⁰.

Під час особистої бесіди пресвітер поділився з «82» своїми міркуваннями про релігійну сферу та інші суспільні проблеми. Він визнав, що «жодної свободи і незалежності Україні німці не принесли». Українська інтелігенція даремно повірила генерал-губернатору Галичини Вехтеру, який обіцяв упродовж року не відправляти дивізію «Галичина» на фронт (симпатички самостійницького руху прагнули зберегти молодь для боротьби проти поляків до завершення німецько-радянської війни).

Щодо радянської влади, то Г. Костельник вважав її спроможною толерантно ставитися до греко-католиків. Та все ж, А. Шептицький, на його переконання, дещо поспішив назустріч більшовикам, підготував

¹⁹ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 16, арк. 79–83; Делегація ГКЦ доставила до Москви два вітальних листа Й. Сталіну й пожертви в 100 тис. крб. постраждалим від війни.

* У літературі називається і інше прізвище агента — Лебедь. Народився в Галичині 1899 р. Служив у легіоні Січових стрільців, потрапив у полон, у таборі під Царициним зійшовся з майбутнім засновником ОУН Є. Коновальцем. У 1933–1935 рр. нелегально діяв у оточенні Є. Коновальця як радянський агент і впровадив у зарубіжні кола ОУН розвідника П. Судоплатова. Виконав низку інших відповідальних завдань. У 1944–1945 рр. заступник наркома легкої промисловості УРСР, агент 4-го Управління НКДБ УРСР. Як вказував С. Карін, відзначався претензіями, притаманними «агенту, розбещеному прийомами великих людей», обурюючись, чому його турбують «дрібними справами», а нарком держбезпеки, перебуваючи у Львові, не знайшов часу з ним зустрітись. Помер у 80-ті роки, похований на Байковому кладовищі (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 450, т. 4, арк. 37–41; *Колтакиди А. И., Прохоров Д. П.* КГБ: Спецоперации советской разведки. — М.: Олимп; Астрель; АСТ, 2000. — С. 234–248).

²⁰ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 19, арк. 223.

листа Й. Сталіну, а також делегацію до Москви, організував збір коштів для Червоної армії.

Пресвітер негативно ставився до радикальних дій українських націоналістів, («Бандерівщина, звичайно, — наше зло, трагедія нації»), але можливості впливу Церкви на них вважав обмеженими, оскільки «бандерівський ліс нас не слухає». Представникам радянського генералітету Костельник і члени делегації обіцяли, що будуть вести «боротьбу з УПА шляхом розкладання і проповіді», а також організацію зустрічі з «елементами з числа бандерівців, які вагаються» для «переговорів про ліквідацію бандитських формувань» (за умови гарантій безпеки). Вони наголошували, що учасники антирадянських формувань боялися і більшовицької адміністрації і служби безпеки ОУН²¹.

Через агента «82» вивчалася реакція Г. Костельника та інших членів делегації ГКЦ на події, що супроводжували їхню поїздку до Москви у грудні 1944 р. 26 грудня ця група на чолі з архімандритом Климентієм зустрілись у приміщенні НКДБ на Луб'янці з головою Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР Садовським та керівником профільних підрозділів спецслужби^{**}. При цьому під легендою «армійських генералів-політпрацівників» з гостями-уніатами зустрілися начальник контррозвідки НКДБ СРСР генерал-лейтенант А. Леонтьєв і добре обізнаний зсередини з українським самостійницьким рухом начальник 4-го Управління НКДБ (зафронтена розвідувально-диверсійна робота) генерал-лейтенант Судоплатов («Сергеєв»).

Г. Костельник взявся від імені «передових кіл української інтелігенції західних областей» ознайомити високопоставлених візаві з ситуацією в регіоні. «Народ в Західній Україні, — наголосив він, — зустрів повторний прихід радянської влади без ентузіазму... Галичани упродовж довгих віків перебували під впливом західної культури, за своїм устроєм і політичним світоглядом значно відрізняються від українців східних областей. Звідси зрозумілі їхні перестороги щодо Радянської влади, а також

²¹ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 19, арк. 224–228, 318–322.

* Климентій (Марія Казимир Шептицький, 1869–1951 рр.), депутат парламенту Австро-Угорщини (1900–1907 рр.). У 1911 р. постригся в ченці Архімандрит ордена Студитів ГКЦ, у 1939–1951 рр. — екзарх греко-католицького апостольського екзархату Росії. Доктор права. У 1947 р. арештований і засуджений до 8 років позбавлення волі. Помер у в'язничній лікарні Володимирської тюрми. У 1995 році Інститут Яд-Вашем (Ізраїль) присвоїв йому почесне звання «Праведник народів світу» за порятунок євреїв під час нацистської окупації. У 2001 році зарахований до лику блаженних ГКЦ.

** 13 січня 1945 р. запис цієї бесіди та повідомлення агентом «82» про враження членів делегації про зустріч начальник 5-го відділу 2-го Управління НКДБ СРСР. Г. Карпов (він же — одночасно Голова Ради у справах РПЦ при РНК СРСР) надіслав «для оперативного використання» особисто очільнику НКДБ УРСР С. Савченку.

сила банлерівського руху». До радянізації регіону залучалися «недосвідчені люди, які не вміли вибудовувати свої відносини з місцевим населенням». Місцева інтелігенція тривалий час орієнтувалася на Німеччину, й пов'язували з нею відновлення Української держави, а пересічні мешканці краю мали неправильне уявлення про життя в СРСР. Інші члени делегації додали, що місцева громадськість «болісно переживає» передачу Холмщини Польщі, хоче бачити й Закарпаття у складі України. Крім того, вони пообіцяли, що Греко-католицька церква «буде вести боротьбу проти УПА шляхом пояснення і проповіді», а також «переговорів про ліквідацію «бандитських формувань»²².

Як розповів агенту о. Гавриїл, 23 грудня 1944 р. греко-католицьке духовенство зустрілося з місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Алексієм — «високоосвіченою людиною». Під час розмови торкалися проблеми розколів, обновленства, напрямів модернізації церкви, причому Алексій зацікавився останніми напрацюваннями греко-католицьких теологів у цих сферах. 24–26 грудня у бесідах з агентом «82» Г. Костельник висловлювався в тому дусі, що «час порвати з Папою», «наш народ ближчий до сходу..., я про з цього питання розмовляв з покійним митрополитом», а от Климентій Шептицький «відданий Риму». Повертаючись до обговорення з радянським генералітетом у Москві теми ОУН і УПА, пресвітер заявив, що вплив верхівки ГКЦ у Галичині «величезний» і вона могла б відірвати народ від симпатій до бандерівського руху. Демонструючи деяку непослідовність і суперечливість в оцінках, він висловив думку про те, що радянський лад — сильний, стабільний, а його характеристика націоналістичною пропагандою є неправдивою. «Краще російське море, ніж польське болото», — наголосив священник²³.

Для розуміння еволюції в роздумах Г. Костельника про нову соціальну дійсність становлять інтерес його думки, висловлені під час спілкування з агентом «82»: «Українці лише в рамках Радянського Союзу можуть розвинути свою державність», а з галицької молоді вийшли б «непогані більшовики», якби вони «знали радянську дійсність не з чуток»²⁴. Схоже на те, що ці «реверанси» в бік диктаторського режиму вмотивовувалися інстинктом самозбереження, адже «об'єкт» міг відчувати, що він перебуває «під ковпаком» спецслужби. Підтвердженням цього є те, що після вживання алкоголю він впадав у похмурий настрій, згадував «убитого більшовиками» сина, передбачав, що через 10–15 років

²² ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 19, арк. 317–322.

²³ Там само, арк. 327–329.

²⁴ Там само, арк. 325.

від України нічого не залишиться, адже її заповнили «москалі», а демагогія й «митингова культура» руйнують традиційні культурні підвалини українського народу²⁵.

Очевидно, передчуваючи, що запущений механізм небаченої потужності робить «возз'єднання» ГКЦ і РПЦ лише справою часу і чинити йому спротив смертельно небезпечно, Г. Костельник обрав для себе шлях конформізму. У цьому сенсі є доволі показовою тональність його бесіди з С. Каріним про поїздки до Москви. На цій зустрічі, що відбулась 8 січня 1945 р. у приміщенні Львівського облвиконкому, о. Гавриїло схарактеризував візит як «історичний». Київ він назвав «чудовим містом», де в основному чути російську мову, а Москву — «чимось грандіозним», чого учасники делегації й «уявити не могли». Кинулась у вічі їм і велика кількість тих, хто молився і причащався в столичних храмах. Розчулений священник після повернення до готелю запитав членів делегації: «Ви були під володарюванням Відня, Кракова, Варшави, а тепер бачите Москву. Під чією зверхністю Ви бажали би бути? Всі мої колеги підняли руки — «воліємо бути під Москвою». С. Карін жартома запитав, чи не вчинили ви там «другу Переяславську раду?». На це Костельник серйозно відповів, що це дійсно була «наша маленька Переяславська рада»²⁶.

16 січня 1945 р. Й. Сліпий запросив до митрополичої резиденції членів капітули, священників Львова і доповів їй про результати поїздки до Москви. Повідомлення про те, що греко-католицькому духовенству запропонували здійснити «миротворчий» вплив на УПА, присутні зустріли негативно, адже значна частина кліру співчувала українському самостійницькому руху. На початку лютого Й. Сліпий на зустріч у вузькому колі архієреїв за участю К. Шептицького висловився на користь затягування консультацій з повстанськими командирами, оскільки навесні 1945 р., за його даними, очікувався потужний наступ Вермахту, підтриманий повстанням УПА в тилу радянських військ²⁷.

Тема можливого впливу ГКЦ на повстанський рух постійно була присутньою в контактах Г. Костельника і С. Каріна. Пресвітер зізнався, що він був особисто знайомий з командувачем УПА Р. Шухевичем (колишнім своїм учнем), вони бачилися у 1942 р. перед виїздом того до Білорусії для участі в боротьбі проти радянських партизанів. Священник запевняв чекіста у тому, що греко-католицький клір охоче взявся за посередництво в переговорах з УПА (насправді він видавав бажане за дійсне), оскільки «треба покласти край тим стражданням, яких зазнає

²⁵ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 20, арк. 21–21 зв.

²⁶ Там само, т. 19, арк. 346–347.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 403, т. 2, арк. 11–15.

народ Західної України від цього лісу, і врятувати... молодь». «Безумовно, благородна місія», — підтримав С. Карін.²⁸

24 січня 1945 р за прямою вказівкою С. Савченка С. Карін викликав Г. Костельника й І. Котіва* в приміщення облвиконкому і з притиском став вимагати даної ними в Москві обіцянки встановити контакти з Проводом ОУН (Бандери). У випадку, коли керівники Проводу дадуть згоду, на зустріч з ними прибуде повноважна делегація з Москви. І. Котів ухилився від прямої розмови, а Г. Костельник висловив перестороги щодо можливих арештів осіб, пов'язаних з націоналістами. У відповідь С. Карін дав запевнення у безпеці й недоторканості всіх учасників переговорів.

1 лютого 1945 р. відбулась чергова зустріч у цьому ж колі на квартирі пресвітера, який повідомив, що ОУН відкинула пропозицію про переговори через їх запізнілість**. С. Карін роздратовано кинув: тим гірше для ОУН, лідери якої не усвідомлюють всіх наслідків такої позиції і даремно сподіваються на підтримку Заходу. Збуджений господар різко висловився про оунівське керівництво, галичан і Й. Сліпого, який прагнув утримувати Греко-католицьку церкву під егідою Ватикана²⁹.

17 березня 1945 р. під час зустрічі Г. Костельника й І. Котіва з В. Хом'яком, останньому довірливо повідомили про спроби контактів з провідниками ОУН, однак серед них переважала група на чолі з М. Лебедем, що вважала неможливими перемовинами з властями. Натомість Р. Шухевич «як далекоглядний політик і розумна людина» вважав, що тактика, яку застосовувало в той час підпілля, була згубною, необхідно зберегти національно свідому частину суспільства, шляхом легалізації «замаскувати кадри», впровадити своїх прихильників до апарату управління, армії, в економіку і заклади культури, відмовившись від терористичних способів боротьби та «перейти до глибшої роботи»³⁰.

Та все ж головною лінією в контактах спецслужби з Г. Костельником залишалися заходи, спрямовані на ліквідацію ГКЦ. Значення цієї фігури зросло у зв'язку з кристалізацією планів Кремля щодо долі цієї конфесії. 8 лютого 1945 р. С. Савченко затвердив «План загальних заходів та

²⁸ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 19, арк. 350–352.

* Котів Іван Онуфрійович (1910–1972). Священик ГКЦ, радник і вельми довірена особа митрополита А. Шептицького, завідувач канцелярією митрополії. Вів майже світський спосіб життя. Активний противник об'єднання ГКЦ з РПЦ. У 1946 р. засуджений на 10 років таборів.

** Контррозвідник доповідав, що Костельник не обмежує себе у випивці, але не забуває «прошупати, чим дійсно займається у Львові його співбесідник. Пресвітер висловив припущення, що його сина, за деякими чутками, відправили до Дніпропетровська. Знаючи про розстріл Богдана, С. Карін все ж підтримав цю версію».

²⁹ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 20, арк. 14–20.

³⁰ Там само, арк. 36–40.

агентурно-оперативних дій по лінії греко-католицької уніатської церкви». Згідно з цим документом, передбачалося повністю знищити ГКЦ на території СРСР як «легальну резидентуру Ватикана», «українську націоналістичну організацію», що надає «сприяння бандитсько-терористичній діяльності» національного підпілля.

У першому розділі плану (організаційні заходи) ставилося завдання створення «ініціативної групи греко-католиків-священнослужителів та мирян, через яку почати проведення компанії за возз'єднання греко-католицької церкви з православною». При цьому вважалося за необхідне «обробити визнаного проповідника греко-католицької церкви д-ра Гавриїла Костельника, поставивши його на чолі руху за возз'єднання церков». Відповідно на учасників покладалася компрометація супротивників церковної інтеграції, а також формування делегації по Патріаршого екзарха України і Патріарха Московського та Всієї Русі для вироблення механізму возз'єднання³¹.

Особисто Й. Сталін (на тлі переконання політичного керівництва СРСР у антирадянській позиції Ватикана і його бажання сприяти сепаратному миру Західних держав з Райхом)³², санкціонував операцію з ліквідації Греко-католицької церкви, в якій влада вбачала небезпечного конкурента насаджуваної офіційної ідеології, «агентуру Ватикану».

2 березня 1945 р. союзний уряд СРСР доручив генерал-майору Г. Карпову розробити програму боротьби з католицизмом. Через 12 днів відповідні пропозиції були подані Й. Сталіну, наркому закордонних справ В. Молотову й очільнику НКВС СРСР Л. Берії. У документі позначалися політико-прагматичні причини наступу на Римо- і Греко-католицькі церкви: «захист фашизму» і прагнення Ватикану впливати на повоєнний устрій світу. Одним з основних пунктів програми якраз і стало створення «Ініціативної групи», що мала декларативно оголосити про розрив з Римом, закликати греко-католицький клір до возз'єднання з РПЦ. 16 березня ці пропозиції отримали схвалення вождя³³.

³¹ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 20, арк. 1–3.

³² См. подробнее: Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. — М.: РИО ВКШ КГБ СССР, 1988. Т. IV. — С. 383–384, 729; Т. V. — С. 955–958; Антонов В. В годы военного лихолетья. Деятельность советской внешней разведки в период Великой Отечественной войны // «Независимое военное обозрение» от 31 июля 2015 г.; Васильева О. Ю. Ватикан в горниле войны // Наука и религия. 1995. № 6. — С. 14–15; Великая Отечественная война 1941–1945 годов. Том 6: Тайная война. Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. — М.: Кучково поле, 2013. — С. 221–222.

³³ Ярема Р., протоиерей. Львовский Церковный Собор 1946 года в свете торжества Православия в Западной Украине. — К.: КИТ, 2012. — С. 63–64.

Згідно з повідомленням агента «Футуриста», на квартирі Г. Костельника зібралися І. Котів, кілька священників митрополії з дружинами, авторитетний учений В. Щурат*, а також В. Хом'як. Під час застілля** вели бесіду про долю греко-католицької церкви, причому висловлювався переважно Костельник: «Москва релігійна повинна знищити Рим», «Москва, а не Рим має володіти радянськими народами»³⁴. Після періоду безбожжя в СРСР має відбутися реабілітація і модернізація Православної церкви. Папа Римський — тиран і диктатор, який «прагне володіти світом, а не церквою».

Пресвітер ділився своїми міркуваннями і з письменником-конфідентом «Мудрим»: нам необхідно відійти від Апостольської Столиці, домогтися від радянської влади дозволу на створення «українського патріархату», але не під егідою РПЦ, а «цілком самостійного», і тоді священники-галичини охоче б порвали з Ватиканом³⁵.

А от у розмовах з С. Каріним, очевидно, відчуваючи, з ким має справу, священник у квітні 1945 р. переконував: «Запевнюю Вас, що докладу всіх зусиль до того, щоб возз'єднати греко-католицьку церкву з православною. Хочу ще раз Вам сказати, що цей шлях співпадає з моїми особистими переконаннями і настроями. Я знаю, що ворогами українського народу завжди були і Крим, і Рим». Возз'єднанню з православ'ям, що є єдино правильним шляхом для ГКЦ, на його думку, перешкоджали «багато освічених дурнів, скалічених Римом»³⁶.

Постійні «манери» і нещирість Г. Костельника підштовхнули контррозвідку до прямого психологічного тиску на нього. 21 квітня 1945 р. на зустрічі в облвиконкомі С. Карін заявив наляканому арештами єпископату ГКЦ богослову, що так буде з усіма, хто ослухається радянської влади. Після цього поставив умову: до світлої сідмиці (вона передує Пасці) створити «ініціативну групу» й підготувати звернення до греко-католицького кліру, в якому унія має бути проголошена «зрадою українському народу і православ'ю», а Ватикан і Папа — зловісною силою,

* Щурат Василь Григорович (1871–1948) український учений (слов'янська філологія), літературознавець, поет і перекладач. У 1915–1923 рр. — голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Ректор таємного Українського університету (1921–1923). У 40-і роки — директор Львівської наукової бібліотеки АН УРСР, професор Львівського державного університету. Прихильник Г. Костельника, гість Львівського собору.

** Г. Костельник, зазначав «Футурист» (співпрацював з ОДПУ з 1929 г.), «п'є дуже багато, як бездонна бочка». Тим не менше, агент говорив про священника як про вольову енергійну людину, яка «критично ставилася до релігії», а не «фанатично».

³⁴ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 16, арк. 174, 271–282.

³⁵ Там само, т. 20, арк. 248.

³⁶ Там само, т. 21, арк. 73, 95.

що відіграли ключову роль у поневоленні українців. Необхідність розриву з Римом засвідчила й діяльність ГКЦ під час гітлерівської окупації. Натомість «возз'єднання західних земель з іншою частиною України стало доленосним і визначальним для її народу»³⁷.

28 квітня за вказівкою С. Савченка С. Карін запросив Г. Костельника й «рекомендував» йому звернутися до К. Шептицького за благословенням на формування «Ініціативної групи». Крім того, ставилося завдання зв'язатися з керівниками ОУН і пояснити їм, що єпископат сам поставив Греко-католицької церкви, а він, Г. Костельник, завдяки контактам з властями і возз'єднанню з РПЦ прагне врятувати «національні кадри»³⁸.

Результатом комбінованих засобів впливу на Г. Костельника стало виникнення 28 травня 1945 р. «Центральної ініціативної групи» зі сприяння об'єднанню конфесій. До її складу увійшли Г. Костельник (очільник), благочинні-целібати Михайло Мельник (Дрогобицька обл.), Анатоній Пельвецький (Станіславська обл.), та о. Сергій Хруцький (секретар).

Наміри Кремля ставили в непросте становище зверхників РПЦ, що сама пройшла через важкі випробування*. Відомий історик церкви Д. Поспеловський з цього приводу зазначав, що Патріарх РПЦ «був надто добре знайомий з методами НКВС, щоб довіряти повідомленням про загальний і добровільний перехід уніатів у православ'я. Більш обґрунтована думка, що побутує в колах Московської патріархії, що, приєднуючи уніатів, патріархія просто врятувала Церкву на уніатських землях від повного знищення»³⁹.

Цілком зрозуміло, що на Луб'янці «прописали» й алгоритм дій для Патріархії Матері-Церкви, відхилення від якого навіть не припускалося. У відповідь на створення «Ініціативної групи» Патріарх Алексій I виступив з посланням «До пастирів та віруючих Греко-Католицької Церкви, які проживали в західних областях Української РСР», в якому прозвучав заклик повернутися «в обійми... істинної Матері-Російської Православної Церкви». Виконуючи вказівки Кремля, першоієрарх РПЦ все ж настій-

³⁷ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 21, арк. 149.

³⁸ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 21, арк. 228.

* Як доповідав НКВС СРСР Й. Сталіну, лише у серпні–листопаді 1937 р. було арештовано 166 православних архієреїв (з них репресували 81), 9116 священників, 2173 ченців (934 засудили), а разом у цей період арештували 31 159 «церковників та сектантів» (Архиєпископ Кримський Лука (Войно-Ясенецький) под надзором ГПУ–НКВД–МГБ: сборник документов. Симферополь: ГУ СБУ в АРК, 2010. — С. 5; *Бажан О.* Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2007. — № 2. — С. 15–17).

³⁹ *Никитин В. А.* Патриарх Алексий I: служитель Церкви и Отечества. — М.: Изд-во Моск. Патриархии; Эксмо. 2013. — С. 330–332.

ливо пояснював Г. Карпову* (голові Ради у справах РПЦ), що в ідеалі «возз'єднання здійснюється за вільним волевиявленням уніатського духовенства, а не під тиском православного духовного начальства за підтримки цивільної влади». РПЦ «не буде наполягати на швидкій та примусовій зміні зовнішніх форм богослужіння і навіть зовнішнього вигляду священнослужителів». Алексій I вважав недоцільним проведення спеціального Всеуніатського собору, пропонуючи передати право вирішення питання про приєднання греко-католиків до православ'я приходам і єпархіальним з'їздам та в індивідуальному порядку. За словами М. Одинцова, «Патріарх чітко розумів, що в умовах завершення війни та перших повоєнних років вага вирішення [проблеми ГКЦ — *Авт.*] впаде на державу, яка до того ж надає перевагу політико-силовими методами. І Церква свідомо відійшла на другий план, вказуючи державі, що мова йде і про свободу духовного, церковно-юрисдикційного вибору віруючої людини, і про розв'язання церковно-історичної проблеми»⁴⁰.

Власне бачення ситуації висловив архієпископ Львівський і тернопільський Макарій. 16 листопада 1945 р. він писав: екзарх України митрополит Іоана вважає, що можна негайно запровадити православну обрядність для возз'єднаних з РПЦ. Однак, ті, хто знав греко-католиків, з цим не погодяться. Екзарх «не знає і не хоче знати, що робиться у греко-католицькій Галичині». Нам потрібно «берегти релігійні настрої і звички» колишніх уніатів, возз'єднання — «справа делікатна, проводити це треба обережно, поступово, пристосовно до місцевих умов»⁴¹.

Як приходило комплектування «Ініціативної групи», ілюструє приклад з деканом (благочинним) Густинського округу Станіславської єпархії ГКЦ Антонієм Пельвецьким. 9 квітня 1945 р. його негласно запросили до Управління НКВС і допитали. Йому інкримінували нелояльність до радянської влади і він визнав, що під час німецької окупації вів «анти-радянську та націоналістичну агітацію», сприяв запису добровольців до дивізії СС «Галичина». Зрештою А. Пельвецький «виявив бажання»

* Г. Г. Карпов — генерал-майор, очолював спеціальний відділ НКВС–НКДБ–МДБ СРСР по роботі з «релігійниками». Упродовж 1937–1938 р. на посаді начальника УНКВС по Псковській області «грубо порушував соціалістичну законність, проводив масові арешти безвинних громадян, користувався збоченими методами слідства й спотворював визнання звинувачених... і в 1941 р. відкликаний до Центрального управління НКВС у Москві» (Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 11. — С. 52).

⁴⁰ *Одинцов М. И.* Русская православная церковь накануне и в эпоху сталинского социализма. 1917–1953 гг. — М.: Политическая энциклопедия, 2014. — С. 352, 355.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 24, арк. 11–16.

співпрацювати з органами держбезпеки й 17 квітня під псевдо «Шевчук» почав виконувати завдання спецслужби⁴².

По-іншому склалось наприкінці квітня 1945 р. оформлення відносин з «Івановим» — доктором богослов'я, генеральним вікарієм Михайлом Мельником. Начальник Дрогобицького УНКДБ полковник Майструк 28 квітня 1945 р. доповідав С. Савченку, що в роки війни М. Мельник відійшов від громадської діяльності, зберігав лояльність до РПЦ, вважаючи її «апостольською церквою», що привертає «величезну більшість українського народу», а також висловлював невдоволення Ватиканом. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Дрогобицькому облвиконкомі провів зі священником невимушену, але ґрунтовну бесіду, під час якої той заявив, що ГКЦ — це «історична несправедливість, нав'язана українському народу» з метою спольщення й колонізації Сходу Ватиканом. Він засудив зв'язки Риму з гітлерівською Німеччиною і пообіцяв привести до возз'єднання з РПЦ свою частину Перемишлянської єпархії⁴³.

Розростався і сам агентурно-інформаторський апарат по лінії розробки РПЦ. Так, станом на середину вересня 1945 р. в Дрогобицькій області (частина нинішньої Львівської) налічувалося 592 храми й 4 монастирі ГКЦ з 333 священниками й 17 ченцями. На них припадало 32 агенти і 92 інформатори 4-го відділення (антирелігійного) 2-го відділу УНКДБ (у тому числі 9 деканів, 21 священник, 27 дияконів, 4 ченці, 68 парафіян). Показово, що більше половини вербувань священнослужителів довелося здійснити на основі компрометуючих матеріалів (фактично — шляхом залякування притягненням до кримінальної відповідальності за «антирадянську діяльність» у період окупації, «зв'язки з ОУН» тощо).

Як зазначали керівники Дрогобицького УНКДБ, під час проведення заходів з ліквідації Греко-католицької церкви на першому етапі було завдано «оперативного удару» по «найреакційніших елементах», які заважали злиттю двох конфесій (тобто були проведені по наявних агентурних матеріалах). Далі здійснили вербування «авторитетних священників». З їх допомогою за участю членів «Ініціативної групи», співробітників УНКДБ та облвиконкому організували міждеканатські збори, вели індивідуальну роботу. Як наслідок — значна частина кліру подала заяви про перехід до РПЦ⁴⁴.

⁴² ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 20, арк. 288.

⁴³ Там само арк. 244–244 зв.; т. 21, арк. 307.

⁴⁴ Там само, т. 25, арк. 1–2 зв.

Факти свідчать, що не всі вони зробили це винятково в результаті тиску і примусово. Греко-католицьке духовенство було доволі неоднорідним за соціальним становищем, суспільно-політичними орієнтирами, церковно-богослужбовими поглядами. Оперативні джерела фіксували численні висловлювання як у дусі «не зрадімо Папі», так і на користь «відновлення справедливості», «виходу з-під диктату Ватикану», «припинення переслідувань з боку поляків», сповідання «однієї віри з усім українським народом».

На середину вересня 1945 р. до роботи з ліквідації ГКЦ у Західній Україні було залучено 197 агентів, 348 інформаторів, арештовано 5 архієреїв, 124 священники, 5 деканів, 2 ченці, 6 семінаристів⁴⁵. 10 жовтня С. Савченко надіслав В. Меркулову «План подальших заходів з ліквідації греко-католицької уніатської церкви в західних областях України», підготовлений С. Каріним⁴⁶.

Створення згаданих «позицій впливу» дало змогу Г. Костельнику, членам «Ініціативної групи» та діючим під прикриттям чекістам активізувати скликання нарад духовенства на місцях з метою його підштовхування до возз'єднання двох конфесій. Г. Костельник виступав на них з доповідями про історію унії, канонічні й догматичні вади католицизму та закликав до возз'єднання з Православною церквою шляхом подання клопотань до «Ініціативної групи». При цьому не раз спалахували гострі дискусії, учасника яких ставили «Іванову» гострі питання (в першу чергу — про арешти священнослужителів).

Підбиваючи підсумки оперативних заходів по агентурній справі «Фініш» (розпуск ГКЦ), керівники МДБ УРСР зазначали, що Г. Костельник провів 36 нарад з духовенством західних областей республіки, А. Пельвецький — 30 нарад у Станіславській області, а в Дрогобицькій активну агітацію вів М. Мельник. Крім того, в «процесі розгортання діяльності» «Ініціативної групи» Г. Костельник видав книгу «Догматичні основи папства», спрямовану на дискредитацію Ватикана серед віруючих і священнослужителів та богословське обґрунтування відмови від унії⁴⁷.

Про соціально-психологічні труднощі підготовки «возз'єднання», моральний стан Г. Костельника і його розуміння ситуації дає уявлення лист пресвітера до патріарха Алексія від 3 жовтня 1945 р. На той час, повідомляв о. Гавриїл, до «Ініціативної групи» приєдналося 800 священників, а «народ наслідував священників». Він обстоював думку, що після «возз'єднання» богослужбову практику й обряди слід змінювати упродовж

⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 25, арк. 105.

⁴⁶ Там само, арк. 258–266.

⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 16. Електронная копия № 0566-0560.

десяти років. «Наша галицька церква, — наголошував лідер «Ініціативної групи», — має затримати свою автономію у православній все-російській церкві... Тільки дуже невеликий процент священників приєднався до «Ініціативної групи» добровільно, за переконанням, «таких немає, вірогідно, і 50». Не всі ті, які приєдналися, — «папісти», «та коли б не було тиску з боку держави», то не набралось б і 50 кліриків, які бажали б «зруйнувати греко-католицьку церкву, щоб перетворити її в православну... Більшість наших священників не вірять у краще майбутнє церкви в Радянському Союзі». Мешканці Західної України з XIV століття перебувають у неволі і виробили «специфічну натуру — дуже відпірну на все чуже». Галичанин «тільки назовні підпорядковується примусу і буде лише чекати на випадок, як би реагувати по-своєму». Духовенство обурювали арешти та інші форми репресії. Тому слід вести справу поступово, так, аби склалося враження, що православ'я у регіоні «ніби саме виросло з нашого коріння». Весь єпископат має стати «нашими людьми», походити з місцевих, і навіть правлячий архієрей Макарій повинен пристосувати обряди й зовнішній вигляд (!) до греко-католицького зразка. Кліриків також бажано було рукопокладати з корінного населення, оскільки «світосприйняття нашого духовенства відрізняється від світосприйняття духовенства східних областей»⁴⁸.

У свою чергу позиція очільника «Ініціативної групи» тривожила єпископа Макарія (при тому, що контррозвідка констатувала «значне поліпшення поведінки Костельника під час проведення ним нарад уніатських священників»). Макарій 3 жовтня 1945 р. у бесіді з І. Богдановим висловив свої перестороги: мовляв, протопресвітер «продовжує проводити власну лінію на обособлення уніатської церкви, прагнучи будь-якими засобами загальмувати практичні заходи з безпосереднього розповсюдження православ'я». Сам о. Гавриїл 10 вересня вкотре домагався в архієпископа хіротонізації М. Мельника й А. Пельвецького, протестував проти відкриття у Львові православних пастирсько-богословських курсів, вважаючи, що достатньо й наявних греко-католицьких кліриків. Міркування Макарія передали до управління контррозвідки НКДБ УРСР⁴⁹.

Численні донесення агентури свідчили, що Г. Костельник та його однодумці намагалися в обхід влади Макарія вести «свою гру» зі створення «української церкви» й «модернізованого православ'я», мовляв, ідеться лише про вихід з-під влади Ватикану, а в іншому місцеве священство залишиться католицьким. У листопаді 1945 р. пресвітер переконував агента «Футуриста»: «Наскільки вистачить сил, буду рятувати

⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113. т. 25, арк. 164–165.

⁴⁹ Там само, арк. 253–255.

уніатське духовенство від переслідувань радянської влади, але священники — сліпі, не розуміють, що унія вже віджила свій вік, і має бути ліквідована... Вони забилися в куток, і як дурні вівці, самі летять у пащу вовку, скільки можу — рятую». Г. Костельник робив спроби через обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів звільнити арештованих душпастирів, мав намір надіслати патріарху Алексію пропозиції про дозвіл на єпископську хіротонію для одружених священників, а також усіяко блокував призначення на парафії в Галичині настоятелів, які прибували зі сходу. С. Хруцький пояснював агенту «Васнецову», що «Ініціативна група» на ділі прагне до створення автокефальної церкви «з національним ухилом»⁵⁰.

Одночасно з проведенням лінії на розрив з Папським Престолом Г. Костельник виношував власні амбіційні плани. У бесіді зі священниками-агентами «Черемошем» і «Максименком» він висловив побажання стати єпископом Львівським. З цією метою він і переконував патріарха Алексія в необхідності дозволити одруженим священникам хіротонізуватись в архієрейський сан. Пресвітера драгувала жорстка позиція «групи Св. Юра» — наближених до покійного А. Шептицького священнослужителів, які були противниками «возз'єднання». Він називав їх «важкими людьми», яких слід було арештувати, але щоб підозра не впала на нього. За словами С. Руцького, богослов пропонував звільнити з-під арешту тільки тих кліриків, які дали згоду на «возз'єднання» з РПЦ⁵¹.

18 грудня 1945 р. С. Савченко затвердив «План скликання передсоборної наради й загальногалицького собору греко-католицької церкви для остаточного возз'єднання з російською православною церквою». На той момент довкола «Ініціативної групи» об'єдналися 71 благочинний з 93, 966 священників з 1267 (76%). З основною доповіддю «про історію унії православної церкви з Ватиканом і повернення в лоно матері руської церкви» зобов'язали виступити Г. Костельника⁵².

25 січня 1946 р. генерал-полковник В. Меркулов повідомив С. Савченку, що «дозвіл на проведення собору греко-католицької церкви у Львові отримано». Міністерство фінансів СРСР асигнувало для цього 400 тис. руб., з яких 75 тис. руб. призначалися для «заохочення» агентури. Датою проведення цього заходу встановили «тиждень православ'я» (до 10 березня 1946 р.). Очільник НКДБ СРСР вимагав, щоб не менше 60–70% делегатів собору становила надійна агентура⁵³.

⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, т. 2, арк. 7–10.

⁵¹ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 25, арк. 366–367, 377.

⁵² Там само, т. 24, арк. 2–7.

⁵³ Там само, т. 24, арк. 166.

Процес «самоліквідації» ГКЦ вступав у завершальну фазу. 6 лютого 1946 р. С. Савченко підписав «План агентурно-оперативних заходів з проведення у місті Львові собору греко-католицької уніатської церкви в західних областях України» в період з 7 до 10 березня цього ж року. До міста прибула спеціальна оперативна група зі співробітників контррозвідувальних підрозділів на чолі з заступником міністра держбезпеки УРСР П. Дроздецьким. Для роботи з «мобілізованою» агентурою надавалося 10 конспіративних квартир, а в районі проведення собору виставлялися приховані пости розвідки й відкриті міліцейські пости. До складу «гостей собору» вводилися штатні співробітники опервідділу НКДБ УРСР. До 23 лютого Прокуратура УРСР мала опублікувати матеріали «про склад злочинів» Й. Сліпого та інших ієрархів Греко-католицької церкви»⁵⁴.

19 лютого В. Меркулов надіслав до Києва заключні міркування до плану, в яких рекомендувалося на чолі делегації РПЦ поставити екзарха України митрополита Іоана (Соколова). Скорочувався порядок денний форуму. До Львова відрядили співробітників 5-го (антирелігійного) відділу 2-го Управління МДБ СРСР на чолі з полковником Бартошевичем. Вказувалося на необхідність встановлення оперативно-технічних засобів контролю за організаторами собору та «ненадійними» кліриками. Одночасно в чотирьох обласних УНКДБ регіону підбирали священників-уніатів, готували довідки на учасників собору — негласних помічників спецслужби. Пропонувалося найбільш кваліфікованим конфідентам видати по 800–1000 руб. на витрати⁵⁵.

Паралельно з підготовкою ліквідації унії шляхом «обробки» через агентуру, систематичні виклики до органів держбезпеки, адмінзаходи та податковий прес підривалися позиції Римо-католицької церкви. Лише у Львові було закрито 26 костельов і 33 монастирі, а два ешелони священнослужителів у процесі обміну населенням виїхали до Польщі⁵⁶.

Згідно з планом підготовки собору у лютому 1946 р. до Києва прибула делегація ГКЦ з метою рукопокладання в єпископи М. Мельника й А. Пельвецького. 22 лютого вона прибула до Києво-Печерської Лаври, де в печерному храмі передбачалося здійснити архієрейську хіротонію. Але в печерах М. Мельник витратив свідомість. Члени делегації запитували супроводжуючих, чи не є мощі святих Печерських «фальсифікацією».

23 лютого Г. Костельник, кандидати в єпископи та кілька кліриків сповідались у Лаврі, відреклись від Папи і «блудного вчення» та при-

⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 24, арк. 1–8.

⁵⁵ Там само, арк. 12–13, 135–145.

⁵⁶ Там само, т. 28, арк. 58.

сягнули на вірність РПЦ й патріарху Алексію. Г. Костельник заявив, що галичан примусово відірвали від матері Російської православної церкви, та завдяки перемогам Червоної армії відтепер вони зможуть жити однією сім'єю. Автор цих слів та кілька присутніх просльозилися. Отці Михайло й Антоній прийняли чернечий постриг зі збереженням імен і 25 лютого у Володимирському соборі відбулася хіротонія в єпископи Дрогобицького й Самбірського М. Мельника та Станіславського й Коломийського А. Пельвецького. Пресвітера Г. Костельника нагородили правом носити два наперсних хрести й митру.

Про те, наскільки ширим був перехід у православ'я значної частини греко-католицькому кліру, які настрої та гострий внутрішній дисонанс панували у внутрішньому світі навіть щойно висвячених архієреїв, промовисто свідчить повідомлення агента Одеського УМДБ «Петрова» про бесіду в липні 1952 р. з єпископом Станіславським Антонієм (Пельвецьким). Останній відверто «виявив свою ворожість до російського народу», називаючи його представників «кацапами» й «москалями». Російська мова, за його словами, — «перевернута українська», змішана з іншомовними словами. Архієрей РПЦ, який 5 років навчався у Ватикані, вихваляв Папу («це гарна і добра людина»), високо оцінював постать А. Шептицького («це був батько всієї молоді та покровитель усіх бідних студентів, чудова людина, гігант духовної сили»). Він бажав, аби в Україні постала «незалежна церква», а не «московська», негативно висловився щодо про радянських «країн народної демократії» у Східній Європі та колгоспне будівництво в СРСР. Водночас єпископ критикував націоналістичний рух, оскільки після арештів «бандерівці втратили ідею», а «їх рух перетворився на бандитизм» (цікаво, що патріарх Алексій інформації «Петрова» не надав особливого значення). Тим часом чекісти резюмували: «Вивченням єпископа Антонія Пеловецького встановлено, що він дійсно є за переконанням українським націоналістом і прихильником католицизму»*.

До березня 1946 р. УМДБ західних областей УРСР мали по лінії роботи проти Греко-католицької церкви 279 агентів та 475 інформаторів. 287 осіб були арештовані, серед них — 182 священники, 11 настоятелів монастирів, 23 ченці. У результаті агітації «Ініціативної групи» й паралельних заходів МДБ до 5 березня 1946 р. бажання возз'єднатися з РПЦ

* За даними УКДБ по Станіславській області (1956 р.), архієрей Антоній (Пельвецький) «активних заходів зі зміцнення православ'я не здійснює, і боротьби з уніатськими священниками, які не перейшли у православ'я, не веде», а деяким надає матеріальну допомогу. Сам Пельвецький серед духовенства авторитетом не користується, за своїми переконаннями є українським націоналістом» (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 27, спр. 6, арк. 137–140).

висловив 871 благочинний священик з 1167, які обслуговували 1805 приходів. Більшість деканатів (благочиній) ГКЦ посідали прихильники «возз'єднання» з РПЦ⁵⁷.

Напередодні відкриття Львівського собору С. Савченко надіслав до Москви доповідь про стан його підготовки, в якому повідомлялося, що до трьох єпархій ГКЦ — Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської — прибудуть 225 делегатів (серед яких — 144 агенти, або 64% загальної чисельності) та 30 мирян (22 конфіденти, або 73%). Висловлювалася пропозиція про зведення єпископа Макарія до сану архієпископа, а Г. Костельника — протопресвітера⁵⁸.

Після відкриття собору 8 березня 1946 р. митрополитом кафедральному соборі Св. Юра спецслужба розпочала його моніторинг⁵⁹. Головну доповідь «Про мотиви возз'єднання УГКЦ з РПЦ» виголосив Г. Костельник який обґрунтував правочинність ліквідації унії з богословської та історичної точок зору. Того ж дня собор ухвалив основні положення майбутньої постанови, що передбачали відмову від Брестської унії 1956 р., розрив з Папою Римським, повернення до «прадідівської православної віри» і в лоно Російської православної церкви. Наступного дня греко-католицькі священики сповідались у 12 душпастирів, які раніше перейшли у православ'я, а єпископи РПЦ на чолі з Макарієм прийняли відречення від католицизму у 204 священників та після відповідної молитви взяли участь у Божественній літургії.

Органи НКДБ зафіксували як позитивну реакцію на діяння собору, так і численні різкі висловлювання, особливо з боку національно-свідомої інтелігенції Львова. На першому богослужінні за православним обрядом о. Іванчук (м. Борислав на Дрогобиччині) у своїй проповіді сказав: «Ми про цей день мріяли віки. Наша православна віра переслідувалась і лише за радянської влади ми отримали свободу повернутися до своєї православної віри. Я закликаю всіх припинити братовбивство, не надавати підтримки бандитам і вірно служити радянській владі»⁶⁰.

Доктор філософських наук М. Деркач у присутності інформатора сказала: «Нам наплювали в душу. О, якби ви знали, з яким презирством ми ставимося до Костельника — цього анархіста, христородавця. Немає більш ненависного імені в Галичині, ніж ім'я Костельника. Бог його покарає, знайдеться сміливець і вб'є його». Майбутній академік АН УРСР І. Крип'якевич заявив: «Більшовики знущаються над церквою і взагалі

⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 16. — Електронна копія № 0566-0560.

⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 65, спр. 9113, т. 27, арк. 72–77.

⁵⁹ Там само, арк. 188, 304.

⁶⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України — Ф. 4648, оп. 3, спр. 24, арк. 73.

над усіма галичанами. Ми всі почувасмо себе в окупованій країні. Або тікати зі Львова, або повіситися». Академік АН УРСР М. Возняк сха-
рактеризував рішення собору як удар по Папі, а роль Котельника — як
«пішака в руках більшовиків». Старші наукові співробітники В. Огонов-
ський та І. Грабар назвали членів «Ініціативної групи» «угодовцями», які
неширо ставилися до православ'я: мовляв, «сиділи на теплих місцях, от і
продали свою віру»⁶¹.

Оцінюючи місце Г. Котельника в справі ліквідації унії, очільник
МДБ УРСР С. Савченко в доповідній записці М. Хрущову зазначав: «Як
людина за своїми поглядами безумовно антирадянська, але в галузі
церковній — безумовно противник Риму, Котельник щиро став на шлях
реальної церковної політики... Втягуючись поступово в справу воз-
з'єднання греко-католиків з православ'ям, спершу обережно, а потім,
увійшовши в свою стихію, — бурхливо і, плекаючи мрію увійти в історію
як видатна особа, а ми цю мрію як один з впливових засобів усіляко в
ньому збуджували, Котельник проводив накреслені заходи до закінчення
собору активно і з захопленням». Однак органи держбезпеки продовжать
його контролювати й вивчати його можливий «небажаний шлях»⁶².

Згідно з донесенням агента «Під бузького», активного учасника
підготовки Львівського собору, Г. Котельник не полишав спроб вису-
нути вікарним єпископом при архієпископі Макарії свого колишнього
учня по духовній семінарії, котрий мав виконувати вказівки самого
Котельника як очільника «Ново-православної церкви в Галичині».
Більше того, за завданням протопресвітера С. Хруцький намагався пере-
конати владика Макарія виїхати на управління Тернопільською єпархією
й Почаївською Лаврою, оскільки через відмінну обрядність та мову
богослужіння саме пресвітер Котельник повинен був керувати «Ново-
православною церквою».

І після собору Г. Котельник та С. Хруцький не залишили канцелярії
«Ініціативної групи», приймаючи священників колишньої ГКЦ і не
допускаючи до справ єпископа Макарія. У МДБ вже розглядали план
відсторонення С. Хруцького від справ і його арешту, а самого Кос-
тельника передбачалося відрядити до Києва, для служіння в екзархаті
РПЦ.

Однак вирішено було трохи зачекати і Г. Котельник став благо-
чинним Львова. 5 квітня 1946 р. його та кількох учасників собору, нових
єпископів РПЦ прийняв патріарх Алексій, якому вони спів служили за
літургією у Єлоховському соборі Москви. Г. Котельнику присвоїли

⁶¹ ГДА СБУ, ф. 65, спр. 9113, т. 27, арк. 252–253; Т. 28, арк. 52–53.

⁶² Там само, арк. 344.

найвищий для «білого» духовенства сан протопресвітера. Та за донесенням агентури, о. Гавриїл, як і раніше, виношував концепцію створення в Галичині «модерністської церкви», працював над рукописами трактатів «Сучасність і християнство», «Сучасний священик і культура», в яких мав намір «громити комунізм». По агентурній справі «Відродженці» була отримана інформація про невдоволення священика тим, що йому не довірили очолити пастирські курси у Львові. Він скаржився, що його «не розуміють ні більшовики, ні націоналісти»⁶³.

Численні висловлювання Г. Костельника «не для протоколу», зафіксовані інформаторами МДБ («для висвітлення» священика цільовим способом завербували 10 «джерел»), переконували в тому, що своїх поглядів він не змінив. Як повідомляв агент «Прес» (диякон) на банкеті 26 серпня 1946 р., Г. Костельник переконував присутніх — ми повинні були приєднатися до РПЦ «хоча б для того, щоб урятувати себе від репресій з боку більшовиків»⁶⁴. Непокірні поведінка й амбіції протопресвітера викликали роздратування в Москві. 16 серпня 1946 р. начальник відділу «О» МДБ СРСР генерал-майор Г. Карпов у листі до голови МДБ УРСР С. Савченка пропонував переселити бодай на кілька місяців непередбачуваного богослова в інше місто республіки під приводом лікування.

Про внутрішній психологічний стан священик восени 1946 р. доповідав агент «Футурист». Під час розмови з ним у Г. Костельника «очі горіли ненавистю, злістю, і в той же час безсиллям», він «здійснював наклеп на керівників радянської держави». Львівський собор — це «тактична гра», визнавав один з його організаторів. Він говорив, що «боїться Москва галичан, боїться сили колишнього П'ємонту», тому «вбиває особистість», насаджує «тупе варварське непорозуміння»⁶⁵.

З часом Г. Костельник на ґрунті хворобливого марнославства став втрачати відчуття реальності й міри. «Це я вдарив ножем у спину Папі», «мій акт в історії не помре», «я зробив для вітчизни більше, ніж патріарх Алексій», — фіксував просторікування протопресвітера «Футурист», — «мені слід дати орден золотої зірки, а не митру», «Макарій порівняно зі мною — маленький гвинтик». Перебуваючи в Москві на нараді першоієрархів помісних православних Церков, він висловив чимало шокуючих одкровень агентам з середовища єпископату і кліру (вони увійшли до меморандуму агентурних повідомлень відділу «О» МДБ СРСР від 3 серпня 1948 р.). Архієпископ Макарій, переконував Г. Костельник спів-

⁶³ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, т. 2, арк. 24–25.

⁶⁴ Там само, арк. 77.

⁶⁵ Там само, арк. 75, 99–102.

бесідника, залежить від мене, це я домігся у патріарха сану архієпископа для нього. «Західна культура — висока, а всі ми повинні вчитися у Заходу... Ми, галичани — авангард культури в православ'ї, стара православна ієрархія повинна тягнутися за нами», — заявляв священник. На підставі цих та інших матеріалів начальник відділу «О» МДБ СРСР полковник Дубровін рекомендував МДБ УРСР активізувати розробку цього «об'єкта» з метою виявлення можливих зв'язків підпілля ОУН та катакомбним духовенством ГКЦ⁶⁶.

Спостерігалася невідповідність побутової поведінки Г. Костельника його духовному сану. 28 березня 1947 р. «джерело» «Слов'янський» повідомив начальнику 1-го відділення (оперативна робота по РПЦ) відділу «О» МДБ УРСР підполковнику Савочкіну деталі їхньої з протопресвітером поїздки до Москви на запрошення патріарха Алексія. Гості вечеряли в резиденції екзарха України митрополита Іоанна. Похмурий Г. Костельник скаржився на втрату приходами половини доходів, труднощі з видавничою справою, «занепадницькі настрої» у Львові. Черниць з обслуги вразило те, що священник у Великий Піст п'є горілку, їсть ковбаси та яйця, багато палить⁶⁷.

Систематичні донесення про «політично шкідливі» висловлювання і настрої Г. Костельника (на тлі активної катакомбної діяльності греко-католиків, їх контактів зі збройним самостійницьким підпіллям, ще жорсткішої лінії керівництва держави щодо релігійних об'єднань в СРСР) підштовхнуло спецслужбу до рішучіших дій проти невгамовного протопресвітера. З цією метою С. Савченко консультувався зі своїм московським шефом В. Абакумовим. У спецповідомленні, що надійшло до Москви у січні 1948 р., міністр держбезпеки республіки зазначив, що після створення у травні 1945 р. «Ініціативної групи» вербування о. Гавриїла не диктувалася необхідністю: його діяльність спрямовувалася й контролювалася через агентуру з членів групи та оперпрацівником, який діяв під виглядом представника уповноваженого Ради у справах релігійних культів (С. Карін-Даниленко). Прагнучи до реабілітації перед владою і «маючи намір увійти до історії як видатна особа», налаштований проти Ватикану богослов очолив «Ініціативну групу» і провів значну роботу з возз'єднання ГКЦ з РПЦ. Як «розвинена особистість» він «підпорядковував своєму впливу єпископат західних областей [Насправді, це — перебільшення. — *Авт.*] і значну частину колишнього уніатського духовенства», не полишаючи задуму створити в Галичині «самостійну Українську православну церкву».

⁶⁶ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, т. 2, арк. 75–76, 211–212; Т. 28, арк. 515.

⁶⁷ Там само, арк. 128.

При цьому він мав намір «модернізувати» православ'я, залишивши уніатські обряди. Далі в документі перелічувалися факти про «антирадянську діяльність» священника в період німецької окупації, згадувалися його знайомства з Р. Шухевичем та іншими лідерами ОУН. С. Савченко вважав, що органи державної безпеки мали достатньо підстав для арешту Г. Костельника. Та, «враховуючи його авторитет серед колишнього уніатського духовенства» і можливість використати його «для проведення нашої церковної політики, остаточної ліквідації греко-католицької церкви», МДБ УРСР просило санкції на його «пере вербування». Пропонувалося доручити це начальнику відділення відділу «О» МДБ УРСР К. Брікеру⁶⁸.

Реалізувати цей план передбачалося, поставивши його в жорсткі рамки вибору між свободою і притягненням до відповідальності за колишні «гріхи». Вирішальним важелем впливу, покликаного зламати свавільного душпастиря, мали стати свідчення начальника одного з відділів СД і поліції безпеки в підкупаційній Галичині — Герберта-Ернста Кнорра, гауптштурмфюрера СС, якого утримували у внутрішній в'язниці МДБ СРСР. На допиті 16 січня 1948 р. Кнорр сказав, що у другій половині 1943 р., після низки невдач Вермахта на фронтах з метою стимулювання антирадянських настроїв у Західній Україні було вирішено використати різних «пророків», «юродивих», «кликуш». Кнорр викликав о. Гавриїла і зобов'язав його «забезпечити винятково пронимецькі пророцтва» стигматиків, зокрема Насті Волошиної. Есесівець висловив сподівання, що священник і надалі буде повідомляти важливу інформацію, на що той дав згоду й вважався, зі слів Кнорра, «агентом СД». Г. Костельник повідомив СД про трьох найвпливовіших стигматиків, котрі надалі (як повідомляла агентура політичної поліції) давали «потрібні пророцтва». Згодом богослов передав ще 7–8 донесень про настрої у Львові.

30 січня 1948 р. у Львові відбувся допит пресвітера заступником міністра держбезпеки республіки М. Поперекою. Після очної ставки Г. Костельника з Г.-Е. Кнорром священник визнав, що під час німецької окупації був задіяний у Раді сеньорів, Українському національному

⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, т. 2, арк. 158–161. Брікер Костянтин Олексійович (1910–?). Майор держбезпеки. Один з провідних організаторів оперативних заходів по релігійній лінії. В органах НКВС з 1934 р. З листопада 1939 г. до лютого 1941 р. — заст. нач., т.в.о. начальника 5-го відділення (робота в релігійній сфері) 2-го (контррозвідувального) відділу УДБ Управління НКВС по Львовській області. В повоєнні роки — нач. 2-го відділення відділу «О» МДБ УРСР. Активний учасник чекістських операцій й розпуску ГКЦ в Галичині й Закарпатті.

комітеті, створенні дивізії СС «Галичина», до якої пішли служити його сини, а також каявся у публікації «різко антирадянських статей»⁶⁹.

У справі відсутні матеріали, спроможні пролити світло на результат чергової спроби вербування Г. Костельника. На допиті він усіляко ухилявся від такої перспективи, вів себе вперто. Відомо лише, що влітку того ж року він брав участь у згаданій нараді очільників православних Церков, причому спецслужба продовжувала узагальнювати агентурні матеріали на нього.

Тим часом наближалась трагічна розв'язка. «Об'єднавча» діяльність Г. Костельника не могла не викликати гострої реакції провідників українського національного підпілля, а також Ватикану й «непримиренної» частини греко-католицького духовенства. Протопресвітер став символом духовної зради, а його прізвище в самостійницькій літературі — нарицательним. Та лише пропагандистськими акціями не обійшлося.

Ще у 1945 р. співробітники органів держбезпеки зуміли попередити спрямований проти священика теракт. Його готували керівник Тернопільського обласного проводу Володимир Ординець («Вуйко») та референт СБ Львівського проводу Йосип Паньків («Гонта»). Бойовики обговорювали свій план з К. Шептицьким та кількома наближеними до нього священнослужителями в присутності конфідента «Тихого». Виконуючи вказівки чекістів, «Тихий» намагався відмовити підпільників від виконання задуму, мотивуючи це тим, що влада «повністю розгромить залишки греко-католицької церкви». За повідомленнями «Тихого», обидва націоналісти були заарештовані чекістами і засуджені до вищої міри покарання⁷⁰. Г. Костельник отримав два листи — попередження від підпілля, але продовжував попередню лінію поведінки. Частина духовенства, усвідомлюючи неоднозначність становища, в яке потрапив о. Гавриїл, вступилася за нього перед оунівцями, які вже ліквідували кількох священиків «за зраду». У серпні 1945 р. вони звернулися з листом до «вищого проводу українських націоналістів» (його вилучили під час операції проти підпілля у березні 1945 р. на території Станіславщини). Автори листа зазначали, що дізнавшись про смертний вирок для Г. Костельника, вони вирішили звернутися до лідерів визвольного руху з інформацією про те, що ця людина є «сердечним патріотом» та «світовим мислителем», автором значних за вагомістю філософських праць. Було б «небаченим злочином» убити його, адже «благородні починання» і працю

⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, т. 2, арк. 166–197.

⁷⁰ Там само, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 32, арк. 176–177.

о. Гавриїла «не можна вимірювати сучасним моментом, її слід розглядати з перспективи століть»⁷¹.

У листопаді 1945 р. сам пресвітер повідомив агенту «Григор'єву» про присуд «трибуналу» УПА чи Проводу ОУН на його ліквідацію⁷².

Зафіксовано й інші спроби убивства очільника «Ініціативної групи». У 1945 р. колишній професор Львівської духовної академії В. Чехович підмовив студента-богослова В. Петрицю знищити «відступника». Чекісти попередили теракт, арештували Чеховича, а потенційний виконавець теракту при затриманні перерізав собі горло лезом⁷³.

Публічна активність такого авторитетного священика й богослова, яким був Г. Костельник, викликали настільки серйозну стурбованість католицьких кіл та керівників ОУН, що вони по суті готували спільну операцію з вивезення лідера «Ініціативної групи» за кордон. Про це, зокрема, йшлося в «Довідці по справі Костельника Гавриїла», підготовленій начальником 1-го (розвідувального) Управління МДБ УРСР полковником М. Погребним 21 серпня 1948 р. Як з'ясувалося, ще у жовтні 1945 р. за завданням Проводу ОУН (Бандери) з Мюнхена в Галичину нелегально прибув емісар «Зірчин» (раніше завербований радянською спецслужбою). Ще в Мюнхені він зустрівся з апостольським візитатором ГКЦ в Німеччині о. Миколою Вояківським і за його дорученням з прибуттям до Львова відвідав священиків І. Котіва й Г. Костельника. Від о. Івана «Зірчин» отримав зразки всіх видань Костельника з проблем «возз'єднання» ГКЦ й РПЦ, детальну інформацію про становище уніатів регіону. Під час серйозної розмови «Зірчин» передав пресвітеру від імені Проводу ОУН та особисто М. Вояківського попередження і вимогу негайно припинити діяльність в рамках «Ініціативної групи», порвати з радянською владою і за допомогою підпілля виїхати за кордон. В обмін на це гарантувалися повне прощення та безпека. Пропозиція перебратися за кордон надходила від ОУН і через підпільницю Надію Пришляк.

На зустрічі з заступником шефа Львівського Крайового проводу ОУН («Буг-2») «Федором» (З. Тершаковцем) «Зірчина» поінформували про винесення Костельнику смертного вироку «за зраду». У відповідь емісар в категоричній формі передав заборону на вбивство священика, мотивуючи це волею Проводу ОУН. У лютому 1946 р. «Зірчин» знову з'явився

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 7, т. 2, арк. 54–55, 125.

⁷² Там само, ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 24, арк. 20.

⁷³ Там само, т. 21, арк. 132.

в Галичині й повторно передав Костельнику пересторогу від М. Вояківського⁷⁴.

Існування планів викрадення й вивезення Г. Костельника за кордон підтвердив і затриманий 3 серпня 1946 р. емісар С. Бандери Теодор Мороз⁷⁵.

На думку дослідника О. Пагірі, своєрідним індикатором ужорсточення позиції оунівського підпілля стосовно священнослужителів — «зрадників» та передвістям убивства С. Костельника стала листівка ОУН зі зверненням голови нелегального зверхника ГКЦ у регіоні отця М. Хмелевського («Аксіома»), в якій різко засуджувалась діяльність «Ініціативної групи», а самих пастирів закликали порвати РПЦ і йти вчителювати. Та, судячи з вивчених цим істориком документів, вірогідність ухвалення рішення про ліквідацію «відступника» особисто керівником самостійницького підпілля Р. Шухевичем є вкрай маловірогідною. Ймовірно, теракт став несподіванкою і для «генерала Чупринки», а його ініціатива виходила від Львівського проводу ОУН⁷⁶.

Про вбивство священника Львівське обласне управління МДБ запискою по ВЧ одразу доповідало міністру держбезпеки УРСР, а той 21 вересня в особистому рукописному повідомленні доповів про цей випадок заступнику міністра держбезпеки Союзу РСР генерал-лейтенанту С. Огольцову. С. Савченко інформував центр про те, що після богослужіння в Преображенській церкві 20 вересня 1948 р. близько 10 год. 20 хв. Гавриїл Костельник повертався додому. На вул. Краківській в 10–12 метрах від під'їзду будинку № 17 до нього наблизився молодик років 20–23 і двічі вистрілив з пістолета марки ТТ. Протопресвітер помер на місці від поранень у голову.

Терорист кинувся втікати, а коли його майже наздогнали, — застрелився. Схоже, що він заздалегідь готувався до ролі смертника: під заношену ватянку одягнув чисту білизну, на шию повісив образок*. Як показала судмедекспертиза — вбивця страждав хронічною гонореєю (відомо, що СБ ОУН підбирала терористів-смертників з тих, хто мав серйозні провини, венеричні захворювання, або добровольців).

Оперативну групу з розслідування теракту очолив заступник начальника відділу «О» МДБ УРСР Іван Богданов. До її складу включили оперпрацівників відділів «О», 2-Н (боротьба з націоналізмом), 2-го (контррозвідка), 4-го (таємно-політичного), 5-го (активні оперативні

⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 8, т. 1, арк. 1–2.

⁷⁵ Там само, спр. 7, т. 2, арк. 17–19; ф. 65, оп. 145, спр. 9113, т. 32, арк. 177.

⁷⁶ Пагіря О. Вказ. праця. — С. 411, 414.

* В літературі поширений помилковий, емоційно забарвлений опис загибелі Костельника на сходах Преображенської церкви.

заходи), двох слідчих, а також начальника львівського УМДБ генерал-лейтенанта Вороніна. На її засіданнях були присутніми заступник міністра держбезпеки УРСР, генерал-майор Дроздов і Поперека. 21 вересня слідчі допитали 18 свідків трагедії, а до 20 жовтня під час розшукових операцій тільки у Львові заарештували 162 підпільників та їх помічників з місцевого населення.

Найзагадковіше почалося коїтися пізніше: одразу троє (!) утримуваних під вартою оунівців, а також агенти УМДБ «Свобода» та «Хмара» (бували в будинку священника) впізнали у терористі на фото... сина Костельника Іринія (1916 р. н.), хоча той мав у цей час перебувати в Австрії. Черниця Міріам (Настя Волошин) також стверджувала, що вбивця — син загиблого⁷⁷.

Дружина убитого священника розповідала знайомим, що в органах держбезпеки на неї чинили тиск, аби вона впізнала у терористі свого сина, який служив у дивізії СС «Галичина»^{**}.

Натомість підпільниця С. Регусевич заявила, що впізнала на знімку 23-річного члена Миколаївського районного проводу Олексу Любинського («Бориса»), особистого секретаря шефа Львівського районного проводу ОУН «Федора» (Тершаковця). Крім того «активний» націоналісти С. Батурін (його тесть «ультра-католик» Матвій Мокривський відмовився від возз'єднання з РПЦ й підтримував зв'язок з повстанцями) під час зустрічі з агентом «Грімом» повідомив тому, що Г. Костельника ліквідували за наказом «гори» (тобто, керівництва підпілля), причому теракт здійснювала ціла група нелегалів з автомашиною. «Це тільки початок терору», — наголосив Батурін і додав, що після цього в сільській місцевості завдяки ореолу мученика авторитет Костельника зріс⁷⁸.

В основу провідної версії загибелі лідера «Ініціативної групи» лягли свідчення «арештованого № 33» — колишнього керівника Дрогобицького обласного проводу ОУН. Той упевнено впізнав у загиблому свого колишнього секретаря «Яворенка», який пізніше перейшов на підпільну роботу до згаданого «Федора». Потім вбивцю ідентифікував як секретаря «Федора» колишній підпільник, агент-бойовик «Петро». Фото надіслали в с. Черче Станіславської області, де односельці й вітчим Д. Дмитрієв визнали його як сина селянина Паньківа — Василя. У 1941 р. хлопець очолив молодіжну групу при ОУН, служив у допоміжній поліції, а в 1944 р. став нелегалом⁷⁹.

⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 8, т. 1, арк. 18–19.

^{**} Органи МДБ доручили архієпископу Макарію, єпископам Михайлу й Антонію «обробляти» вдову, Елеонору Костельник, аби вона вирішила піти в монастир.

⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 8, т. 1, арк. 13–13 зв.

⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 8, т. 1, арк. 34.

До 19 жовтня 1948 р. офіційна версія про особу вбивці була остаточно усталена у «Висновку по матеріалах попереднього розслідування убивства Костельника...», в якому терористом фігурував Василь Паньків («Яворенко», «Яремко», 1923 р. н.), а сам теракт готувала «спеціальна група бандитів». Головною причиною вбивства визначалося «активна робота з возз'єднання греко-католицької церкви з російською православною церквою», яку провадив о. Гавриїл. Того самого дня С. Савченко підписав і «План додаткових агентурних заходів» з розслідування вбивства, яким, зокрема, передбачались арешт «низки реакційно налаштованих священників» ГКЦ⁸⁰.

Таким чином, співробітники МДБ сходилися на тому, що безпосереднім ініціатором та організатором ліквідації Г. Костельника виступив керівник Крайового проводу ОУН «Буг-2» Зиновій Тершаковець («Федір»). Радянські контррозвідники характеризували його (члена ОУН з 1930 р.) як «одного з найдосвідченіших конспіраторів націоналістичного підпілля й відчайдушного терориста» (опосередкованим підтвердженням цього стали 853 партійно-радянських працівників та активістів, убитих бойовиками підпілля у 1947–1948 рр. лише на Львівщині)*.

23 вересня посмертну «Довідку на протопресвітера доктора Костельника Гавриїла Теодоровича» підготував начальник відділу «О» Л. Готовцев⁸¹. Виникло враження, що органи держбезпеки прагнули максимально сконцентрувати «компрометуючі матеріали» на керівника «Ініціативної групи», який став їм непотрібним, і тим самим пом'якшити реакцію вищих властей на цей гучний «недогляд». У такий спосіб формувався образ Г. Костельника як «українського націоналіста», людини з авантюрними нахилами, добре знайомого з майбутнім командувачем УПА Р. Шухевичем, колишнім керівником СБ ОУН. М. Лебедем, діяча, який підтримував пронимецькі звернення львівської інтелігенції в часи окупації.

При цьому, як наголошувалось у довідці, він був опозиційно налаштований до Ватикану та його латинізаційної політики, шовіністичного курсу правлячих кіл II Річпосполитої, користувався авторитетом у митрополита А. Шептицького, частини єпископату і кліру ГКЦ. Як стверджувалось у документі, «для реабілітації себе перед радянською владою» й усвідомлюючи неминучий крах унії, він пішов на співпрацю й МДБ

⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 8, т. 1, арк. 144–151, 155–160.

* 4 листопада 1948 р. поблизу с. Любень Великий (Львівщина) оперативно-військова група наткнулася на «Федора» з охороною. У перестрілці загинуло троє підпільників, а поранений у ноги З. Тершаковець застрелився (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 22, спр. 3, т. 26, арк. 259–260).

⁸¹ ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 8, т. 1, арк. 94–98.

вирішило скористатися його кар'єризмом. Однак агентурна розробка 1946–1947 рр. довела, що священник залишився на «ворожих позиціях щодо радянської держави», як і до того прагнув створити «модернізовану українську церкву», зберігав греко-католицьку обрядність. У близькому колі він заявляв, що «возз'єднанням уніатської церкви з православною, він переслідував мету збереження уніатського духовенства від репресій органами радянської влади», працював над книгами, покликаними «розбити марксизм».

23 вересня 1948 р. настоятеля Преображенської церкви, завідувача кафедри філософії Львівської богословської академії, доктора філософії, богослов'я і права Гавриїла Костельника проводжали в останню путь. За 3-годинною скорботою спостерігали тисячі міліціонерів, солдатів, курсантів школи МВС, співробітників органів держбезпеки.

За даними «компетентних» структур, у траурній процесії брало участь майже 50 тис. громадян. Відспівував покійного архієпископ Макарій (фізичну й агентурну охорону якого терміново посилили), єпископи Дрогобицький і Самбірський Михайло та Станіславський і Коломийський Антоній за співслужіння 40 священників. У громадській панахиді взяли участь уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР П. Ходченко та його львівський підлеглий А. Вишневський. Були оприлюднені телеграми, що надійшли від Патріарха Московського та Всієї Русі Алексія, Патріаршого екзарха України митрополита Іоанна.

Одночасно агентура відстежувала реакцію населення на вбивство Костельника — більшість висловлювань містили осуд теракту. Агент «Автор» (давній учасник національно-демократичного руху) повідомляв про оцінки провідних представників науки. Професор І. Крип'якевич вважав, що терористом виступив месник-одинак, але вбивство спричинить «багато негарних наслідків» для національно свідомих українців. Академік М. Возняк висловив оригінальну здогадку: теракт — справа рук польських націоналістів, які прагнули загострити репресії радянських властей проти українського населення. Співробітник історичного музею В. Бандровський припускав, що вбивство організоване радикальною католицькою молоддю, оскільки через діяльність Г. Костельника Ватикан «втрачав такий великий плацдарм, що вважався вірним католицизму». Очільник спілки медичних працівників Львова Бутель зазначив, що протопресвітер був «відомим діячем і такого за 50 років у Галичині більше не буде»⁸².

З піввікової історичної відстані прозвучала оцінка діяльності Г. Костельника в посланні патріарха Московського та всієї Русі Алексія II учасникам конференції «Протопресвітер Гавриїл Костельник і його роль

⁸² ГДА СБУ, ф. 3, оп. 145, спр. 8, т. 1, арк. 25–28; ф. 16, оп. 22, спр. 3, т. 28, арк. 273.

у відродженні Православ'я на Галичині», що відбулась у Львові 20 вересня 1998 р.: «На долю отця Гавриїла і його однодумців випала виняткова за своєю трагічною складністю планида, багато обставин їхнього життя визначалися далекою від загальноприйнятих норм внутрішньою політикою авторитарної атеїстичної влади нашої країни, включаючи і ставлення держави до Церкви. Ця і слугувало спотворенню органічного за сутністю процесу, завершенню якого і був присвячений Львівський Церковний Собор»⁸³.

Проблема ліквідації ГКЦ і донині залишається дискусійною, несе відчутне суспільно-політичне забарвлення і конфронтаційний потенціал. Доволі зважений підхід в оцінці цієї історичної драми містить «Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви до українського народу з нагоди 60-річчя повернення греко-католиків у лоно Православної Церкви»⁸⁴. У цьому документі зазначено, що вибачення, які Папа Римський Іван-Павло II приніс християнським народам, постраждалим від попередників, повною мірою відносяться і до визнання помилковості методів насаджування Брестської унії на землях Західної України в минулому. При цьому УПЦ жодним чином не виправдовує ті історичні обставини і тоталітарні засоби, якими здійснювалась ліквідація унії та скликався Львівський собор.

Більшість сучасних греко-католиків різко негативно оцінює дії більшовицьких властей у 40-і роки ХХ ст., спрямовані на уніфікацію конфесійного простору і нищення всього, що потенційно могло перебувати в опозиції до тоталітарного режиму. Ліквідувавши Греко-католицьку церкву де-юре, Кремль фактично перевів її у статус «катакомбної». За даними КДБ УРСР, до 1 листопада 1987 р. в Західній Україні нелегально існувало 4 дієцезії ГКЦ, служило до 250 священників, до 500 ченців (з 1946 р. таємно рукопоклали 119 пастирів та постригли 165 ченців)⁸⁵.

Наприкінці 80-х — на поч. 90-х років ця «міна сповільненої дії» вибухнула хвилею конфліктів, спричинених спробами греко-католиків повернути собі храми і майно, передане РПЦ у другій половині 40-х рр. Так, у с. Новий Роздол Львівщини 7 листопада 1990 р. відбулася бійка за храм за участю понад 300 осіб, 9 громадян опинилися в шпиталі. До кінця року у Західній Україні вірними УГКЦ було силою захоплено 822 храмів, adeptами УАПЦ — 817⁸⁶. Це було болісним ударом тепер вже по правах

⁸³ Цит за: *Ярема Р.*, протоіерей. Вказ. праця. — С. 173.

⁸⁴ Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви до пастви й українського народу з нагоди 60-річчя повернення греко-католиків у лоно Православної Церкви // Режим доступу: <http://archiv.orthodox.org.ua/page-2149.html>

⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 13, спр. 3, арк. 254–255.

⁸⁶ Сборник КГБ СССР. — М., 1990. — № 152. — С. 35–36.

православних, адже найбільшою єпархією РПЦ була Львівсько-Тернопільська (понад 1000 приходів), і навіть у Ленінградській духовній семінарії до 1985 р. 58% абітурієнтів становили українці (росіяне — 34,5%)⁸⁷. Це зайвий раз засвідчило небезпеку розв'язання суто конфесійних проблем силовими методами і має слугувати уроком для тих, хто і сьогодні демонструє готовність і «політичну волю» творити конфесійну карту України на власний смак, або на догоду тій чи іншій політичній силі. Релігійна сфера і в глобалізованому, інформаційному світі залишається доволі інерційною і консервативною, а, отже, малопридатною для застосування політичного інструментарію і технологій маніпулювання масовою свідомістю з метою отримання сьогочасного кон'юнктурного результату.

Досліджені авторами документи органів держбезпеки свідчать, що фігура Г. Костельника розглядалась як ключова в процесі розшарування кліру ГКЦ, створення групи для агітації за перехід греко-католиків у православ'я. Увагу спецслужби, що отримувала високоінформативні агентурні матеріали, привертало принципове несприйняття пресвітером диктату Ватикана, розробка ним наукової критики унії 1956 р. та її наслідків, певні елементи традиційного русофільства, високий авторитет серед єпископату й кліру, національно свідомої інтелігенції, солідний богословський багаж, публіцистичний талант.

З урахуванням критичного чи негативного сприйняття священнослужителями й інтелігенцією нової влади з її форсованою радянізацією, утисканнями релігії, прагненням уніфікувати соціокультурний ландшафт у щойно «возз'єднаній», цивілізаційно специфічній Західній Україні, Г. Костельник став практично безальтернативною кандидатурою на роль очільника «неформального» органу з організації переходу у православ'я. Той же Й. Сліпий відкинув подібні пропозиції в обмін на високе місце в ієрархії РПЦ, а священники старшого покоління, які виявляли прихильність до православ'я і Росії, з низки причин не могли виконати складну місію впливу на вибір основної маси уніатського кліру.

Разом з тим, Костельник виступав лише яскравим і богословсько освіченим виразником настроїв частини архієреїв та кліриків ГКЦ, які прагнули позбутися омофору Апостольської Столиці. Окрім корпоративних мотивів ця тенденція, що до повної міри віддзеркалювала й міркуваннями митрополита А. Шептицького, могла бути спричинена політичними раціями — шовіністичною політикою урядів міжвоєнної Польщі щодо духовно-культурної сфери української спільноти, оформ-

⁸⁷ Иннокентий, игумен, *Батыгин Г. С.* «Время благоприятно...» // В человеческом измерении. — М.: Прогресс, 1989. — С. 418–419.

ленням суспільно-політичного проекту національно-державного відродження (що охоплював і радикально-націоналістичний вектор з його надзвичайною історією відносин з ГКЦ). Давалася взнаки й історична пам'ять про православний період, тривогу, відчайдушну боротьбу населення західноукраїнських земель за збереження власної етноконфесійної ідентичності.

По суті, до 1941 р. у керівників радянської контррозвідки склалося стійке розуміння пріоритетної ролі пресвітера в зафіксованій на рівні стратегічної лінії на ліквідацію ГКЦ за допомогою «внутрішньої опозиції». У повоєнний період методи «роботи» з Г. Костельником оперативних співробітників та агентури стали набагато витонченішими, психологічно вивіреними та підступними, а розгорнуті арешти духовенства, тягар антикомуністичних і пронімецьких кроків прозоро давали зрозуміти можливі варіанти життєвого шляху.

З іншого боку, контррозвідники майстерно використали гіпертрофовану амбіційність, марнославство і неприховане бажання Г. Костельника «увійти в історію». Від них не вдалося приховати й поступове розкладання особистості священника, втрата ним психологічної рівноваги, спричинені смертю сина, страхом перед можливим арештом і вимушене продавлення справжніх поглядів і переконань, у кінцевому рахунку, необхідність діяти за сценарієм радянської спецслужби, що до того вчинила небачений погром Православної церкви.

Нестандартний спосіб мислення й дій, висока ерудиція Г. Костельника, його зверхне ставлення до оточуючих, розхитана втратою дітей (загибель Богдана, еміграція Зенона й Іриня, виїзд доньки з чоловіком до Югославії) і тиском всесильних «органів» психіка, індивідуальні комплекси, зверхність і навіть деякий снобізм, складність нюансів його богословсько-філософського світобачення та «перспективної лінії» церковного будівництва викликали відчуження від сучасників, конфлікт з багатьма оточуючими, учасниками українського визвольного руху, а також представниками радянської влади й спецслужби (С. Карін став за рівнем розуміння церковної «специфіки» та відповідності інтелекту Г. Костельника швидше винятком).

Документи НКВС–НКДБ свідчать, що в дійсності Г. Костельник виношував власні плани, засновані на розриві ГКЦ з Папською курією і створенням не підпорядкованої Москві «Української церкви» (незалежної чи автономної), а також досягнення особистого високого становища в цьому новоутворенні. При цьому він виявляв твердість в обстоюванні особистої (формальної) незалежності від органів держбезпеки, наївно сподіваючись на те, що зможе вести «власний курс». Чекісти ж мали всі підстави вважати, що в глибині душі лідер «Ініціативної групи» не

сприймає політику радянської влади, охоплений розповсюдженими в регіоні на рівні побутової свідомості ідеями націоналізму й етно-соціальними фобіями.

Період 1939–1944 рр. дав змогу спецслужб прискіпливо вивчити Г. Костельника, зав'язати з ним ділові контакти, визначити його вагому функціональну роль перед «вирішальним наступом на унію». З 1945 р., після остаточного вибору керівництвом СРСР лінії на ліквідацію унії, було форсовано залучення священника до активних організаційних заходів, інструментом й однозначним прикриттям яких виступала «Ініціативна група». На загал, пресвітер виявив здатність до результативного співробітництва, а подальший агентурно-оперативний моніторинг суперечливої поведінки амбіційного церковного діяча поступово підштовхував спецслужбу до засобів «присікання» благочинного Львова, який так і не «розброївся».

REFERENCES

Babenko, L. (2014). *Radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky v systemi vzaiemovidnosyn derzhavy i pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1918 — seredyna 1950-kh rr.)*. Poltava: TOV «ASMI». [in Ukrainian].

Babenko, L. (2006). «Vzhyty neobkhidnykh ahenturno-operatyvnykh zakhodiv...». *Spetssluzhby u spravi likvidatsii Ukrain's'koi tserkvy (1939–1941)*. *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk*. (Vol. 154–161). [in Ukrainian].

Bazhan, O. (2007). Represii sered dukhovenstva ta viruiuchykh v URSS v chasy “velykoho teroru”: statystychnyj aspekt. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, (2), 15–17. [in Ukrainian].

Beljaev, V. P. (1978). *Ja obvinjaju!* Moskva: Politizdat. [in Russian].

Biskup, A. V. (1986). *Propovidnyky vorozhnechi*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].

Cherednychenko, V. P. (1978). *Anatomiia zrady*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].

Danylenko, S. T. (1970). *Dorohoiu hanby i zrady*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Danylenko, S. T. (1972). *Uniaty*. Moskva: Politizdat. [in Russian].

Dashkevych, Ya. (2007). *Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kul'tury*. (pp. 621–629). Lviv: Literaturna ahentsiia “Piramida”. [in Ukrainian].

Dobretsova, V. (1976). *Natsionalizm i religiiia na sluzhbi antykomunizmu*. Lviv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].

Narasym (2007). Kostel'nyk na tli doby: poshuk istyny. *LNU im. Ivana Franka*, (8). [in Ukrainian].

Haykovski, M. (Comps.) (2006). *Khresnoiu dorohoiu. Funktsionuvannia i sprobu likvidatsii Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy v umovakh SRSR u 1939–1941 ta 1944–1946 rokakh*. Lviv: Misioner. [in Ukrainian].

Innokentij Igumen, Batygin, G.S. (1989). “Vremja blagoprijatno...” *V chelovecheskom izmerenii*. (pp. 418–419). Moskva: Progress. [in Russian].

Jarema R., protoierej. (2012). *L'vovskij Cerkovnyj Sobor 1946 goda v svete torzhestva Pravoslavija v Zapadnoj Ukraine*. (pp. 63–64). Kiev: KIT. [in Russian].

Kashuba, M. & Mirchuk, I. (2002). *Havryil Kostelnyk: filosofski pohliady*. Drohobych: Vymir. [in Ukrainian].

Kokina, S. & Serhijchuka V. (2006). *Likvidatsiia UHKTs (1939–1946). Dokumenty radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky. (Vols. 1–2)*. Kyiv: PP Serhijchyk M. I. [in Ukrainian].

Kostelnyk, H. (2008). *Ultra posse: Vybrani tvory*. Uzhhorod: Hrazhda. [in Ukrainian].

Nikitin, V. A. (2013). *Patriarh Aleksij I: sluzhitel' Cerkvi i Otechestva*. (pp. 330–332). Moskva: Izd-vo Mosk. Patriarhii; Jeksmo. [in Russian].

Odincov, M. I. (2014). *Russkaja pravoslavnaja cerkov' nakanune i v jepohu stalinskogo socializma. 1917–1953*. Moskva: Politicheskaja jenciklopedija, [in Russian].

Pahiria, O. (2009). Havryil Kostel'nyk ta OUN: problema stosunkiv (1941–1948). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB: naukovyj i dokumental'nyj zhurnal*, 2 (33), 387–416. [in Ukrainian].

Sbornik KGB SSSR. (1990), 152, 35–36. [in Russian].

Serdiuk, N. S. (2006). Represii radians'kykh orhaniv derzhavnoi bezpeky schodo ukrains'koi hreko-katolyts'koi tserkvy v 1944–1949. (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Serdiuk, N. (2003). Sprava iierarkhiv UHKTs (1945 r.): dokumenty i materialy. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB: naukovyi i dokumentalnyi zhurnal*, 1 (20), 287–354 [in Ukrainian].

Serdiuk, N. S. (2003). Ukrains'ka hreko-katolyts'ka tserkva ta radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky (1939–1941) *Ukrainoznavstvo. Kalendar-schornychnyk*, 153–156. [in Ukrainian].

Slyvka, Iu. (1970). *Soiuz khresta i kapitalu*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].

Smirnov, S. M., (Ed.). (2013). *Velikaja Otechestvennaja vojna 1941–1945 godov*. (Vol. 6, pp. 221–222). Moskva: Kuchkovo pole. [in Russian].

Sovetskie organy gosudarstvennoj bezopasnosti v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov i materialov. (1988). (Vol. 4, 383–384, 729; Vol. 5, 955–958). Moskva: RIO VKSh KGB SSSR. [in Russian].

Utkin, O. (1983). *Antynarodna sutnist' uniatstva*. Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].

Vasil'eva, O. Ju. (1995). Vatikan v gornile vojny. *Nauka i religija*. (6), 14–15. [in Russian].

Vedeneev, D. V. (2008). Puli dlja blagochinnogo. *Ukrainskij front v vojnah specsluzhb: Istoricheskie ocherki*. (Vol. 6, pp. 373–379, Serii “Tajnye vojny – istorija i sovremennost”). Kiev: “K.I.S”. [in Russian].

Vedeneev, D. V. (2015). Organizator agenturno-operativnoj raboty organov gosbezopasnosti v religioznoj sfere Ukrainy 1920 — nachala 1930-h gg. Abstracts of Papers '15: *Cerkva — nauka — suspil'stvo: pitannja vzaemodii*. (pp. 198–201). Kiev. [in Russian].

Vezhel', L. (2003). *Filosofs'ko-estetychna ta zhurnalisty'ka diial'nist' Havryila Kostel'nyka u rusli dukhovnykh protsesiv Ukrainy pershoi polovyny XX st.* Kyiv: KNU im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].

Zamlynskyi, V. (1964). *Chorni patrioty*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].